

УЗД-2
3/2
D-25.

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

ДЕМОГРАФИЯ АСОСЛАРИ

Маърузалар матни

Тошкент – 2001

УЗД.2
312
g-25

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

ДЕМОГРАФИЯ АСОСЛАРИ

Фанидан маърузалар матни

ТошДУ ЭҚУВ
КУТУБХОНАСИ

ТОШКЕНТ – 2001

Мазкур маърузалар матнида демографиянинг алоҳида фан сифатида предмети, вазифалари, тадқиқот услублари, ривожланиш тарихи; аҳоли сони ва таркиби; демографик жараёнлар уларнинг коэффициентлари; аҳоли ва демографик жараёнларнинг ўрганиш манбалари; демографик сиёсат ва башорат ҳақида сўз юритилади. Маърузалар матни Университетлар, педагогик ва иқтисодий олий ўқув юртлари, талабалари, магистрлар, аспирантлар, илмий ходимлар ва аҳолишунослик мутахассисларга мўлжалланган.

Муаллиф: Иқтисод фанлари номзоди, доцент
Бўриева М.Р.

Масъул муҳаррир: География факультети декани,
доцент Махамадалиев Р.Й.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
Университети Илмий кенгашининг 2001 йил 28 январ 5—
сонли мажлиси қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

Маърузалар тақсимоти

1. Демографиянинг предмети, вазифалари ва ўрганиш услублари.	2 соат
2. Демографиянинг қисқача тарихи	2 соат
3. Демографик жараёнларнинг ўрганиш манбалари	4 соат
4. Аҳоли сони ва таркиби	4 соат
5. Демографик коэффициентлар.	6 соат
6. Аҳолининг такрор барпо бўлиши ва демографик ўтиш	4 соат
7. Оила ва унинг демографик тараққиёти	4 соат
8. Аҳоли миграцияси ва демографик жараёнлар	2 соат
9. Демографик башорат	4 соат
10. Демографик сиёсат	4 соат

Жами маърузалар 36 соат

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Демография, демографик жараёнлар, демографик портлаш, демографик ўтиши, демографик башорат, демографик сиёсат, аҳоли сони ва таркиби, демографик коэффициентлар, туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш, миграция, урбанизация, аҳолининг такрор барпо бўлиши, оилани режалаштириш йўнализлари, умумий, махсус ва хусусий коэффициентлар, оила такрор барпо бўлиш кўрсаткичлари.

МАВЗУ—1. ДЕМОГРАФИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎРГАНИШ УСЛУБЛАРИ

Режа:

1. Аҳолишунослик фанлари тизими.
2. Демографиянинг предмети ва вазифалари.
3. Демографиянинг услублари.

Маълумки, аҳоли, қатор ижтимоий ва табиий фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Масалан, анатомия инсон организмнинг тузилиши ва биологик хусусиятларини ўрганса, психология фани — инсон руҳиятини талқин этади: этнография алоҳида миллатларни ўрганар экан, асосий эътиборини уларнинг урф — одатлари, қадриятларига қаратади. Аҳоли географияси эса, аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларининг таркиби, сони ва жойлашувидаги ҳудудий фарқларни ва бу фарқларни вужудга келтирувчи омилларни ўрганади. Шунингдек аҳолини ўрганувчи фанлар жумласига социология, фалсафа, жамиятшунослик, тарих, статистика, экология, иқтисод каби фанларни киритиш мумкинки, улар ҳаммаси биргалиқда аҳолишунослик фанлари тизимини ташкил этади. Ана шу фанлар тизимида демография алоҳида аҳамиятга эгадир.

«Демография» — икки юнон сўзларининг қўшилишидан иборат бўлиб, «демос» — ҳалқ, аҳоли, «графия» — тасвирлаш, ёзиш, ўрганиш яъни, «ҳалқ ҳақида ёзмоқ», ёки «аҳолини шарҳлаш» маъносини англатади. Бироқ демография фани фақат шарҳлаш билан чегараланиб қолмай, балки унинг ўрганиш доираси бир мунча кенг ва чуқурдир.

Демографияда асосий кузатув бирлиги — инсон ҳисобланади. Инсон ҳаёти давомида унинг физиологик ва психологик хусусиятлари, маълумотлилиқ, даражаси, оилавий ҳолати, касби — қори, малакаси ижтимоий гуруҳи, яшаш жойи, тил билиш каби имкониятлари ўзгариб боради. Ана шу алоҳида инсон ҳаётида рўй берган ўзгаришлар йиғиндиси умуман аҳоли ҳаётида ижтимоий — иқтисодий ва демографик ўзгаришларга олиб келади. Никоҳга кириш натижасида, оилалар сони ошиб боради, ёлғизлар, бўйдоқлар сони эса камаёди. Никоҳнинг бекор этилиши, яъни, ажралиш жараёни эса аҳоли таркибида туғилмас

оилаларнинг ва бевалар салмоғининг кўпайишига сабаб бўлади. Инсон дунёга келар экан маълум давр яшайди. Ана шу давр

мобойнида у улғайиб боради. Гўдаклик даврдан болаликка, ўсмирлик, ёшлар ўрта ёшлик, етуклик даврларга ўтади. Ҳар бир ўқув йили тугаши билан аҳоли таркибида маълумоғилар сони ошиб боради. Ана шу тарзда шахс ҳаётидаги ўзгаришлар аҳоли гуруҳидаги ўзгаришларга олиб келади. Инсонларнинг бир худуддан иккинчи бир худудга кўчиб ўтиши — миграция, ушбу худудлар аҳоли сонига ва таркибига таъсир этади.

Аҳоли сони туғилиш ва ўлим ҳисобига доимо ўзгариб боради. Туғилиш жараёни аҳоли сонини кўпайишига олиб келса, ўлим унинг камайиб кетишига сабаб бўлади. Туғилиш ва ўлим жараёнлари асосида аҳоли табиий ўсиши содир бўлади. Агар туғилганлар сони ўлганлар сонидан юқори бўлса, аҳоли кўпайиб боради, аксинча, ўлганлар сони туғилганлар сонидан кўп бўлса, аҳоли камайиб боради.

Маълумки, жамиятда ҳар доим қандайдир сабабларга кўра аҳолининг бир қисми ҳаётдан кўз юмади, яъни вафот этади. Яна бир қисм аҳоли эса, дунёга келади. Жамиятдаги ўлган аҳоли ўрни, янги туғилганлар ҳисобига тўлиб боради, авлодлар алмашади. Ана шу жараён аҳоли такрор барпо бўлишининг асосисини ташкил этади.

Бирор бир худудда, маълум даврдаги аҳоли таркиби, ўтган даврдаги аҳоли такрор барпо бўлишининг натижаси, кейинги даврдаги аҳоли такрор барпо бўлишининг эса замини ҳисобланади. Демак, аҳоли такрор барпо бўлиши жамият тараққиёти давомидаги доимий, мураккаб жараёндир.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши натижасида аҳоли сони ва унинг ёш-жинсий таркиби мунтазам ўзгариб туради. Янги туғилган болалар жинси аҳоли жинсий таркибида маълум ўзгаришларга олиб келади. Ўлганлар сони эса аҳоли ёш таркибига таъсир этади. Аҳоли ёш ва жинсий таркибидаги ўзгаришлар жамиятда маълум социал муаммоларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёни эса, ўз навбатида қатор ижтимоий — иқтисодий омиллар таъсирида содир бўлади. Шу боис аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёни жамият

тараққиётининг ҳар бир босқичида ўзига хос хусусиятларга, қонуниятларга эгадир. Демографиянинг асосий предмети аҳолининг такрор барпо бўлиш қонуниятларининг таҳлили ҳисобланади.

Аҳолини ўрганар экан, демография алоҳида фан сифатида, унинг миқдорий ва сифатий хусусиятларининг мукамал таҳлил этади.

Аҳолининг миқдорий хусусиятлари маълум миллат, ҳудуд аҳолиси сонининг ўзгариб (ўсиши ёки камайиши) боришида ифодаланади. Аҳолининг сифатий хусусиятлари эса, маълум миллат ёки ҳудуд аҳолисининг саломатлик ва маълумотлилиқ даражасида, ўртача умр кўриш маддатига ифодаланади.

Ҳар иккала жараён, яъни, аҳолининг миқдорий ва сифатий ривожланиши бир – бирига чамбарчас боғлиқ ҳолда содир бўлади. Масалан, аҳоли саломатлигини юқори даражада бўлиши, аҳоли ўртасида ўлимнинг камайиши, ўртача умр кўриш маддатининг эса узайишига олиб келади. Натижада аҳоли сони ўсиб боради. Шунингдек туғилишнинг жуда юқори даражада бўлиши, кўп ҳолларда она ва бола организмнинг заифлашиб боришига ва ўлим ҳолларининг кўпайишига олиб келади.

Жамият тараққиётининг энг дастлабки босқичидан то ҳозирги даврга қадар ҳар бир ҳудуд аҳолиси ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан мунтазам ўзгариб келгандир. Демография аҳолининг миқдорий ва сифатий ўзгаришларини аҳолининг такрор барпо бўлишининг асосий омиллари сифатида ўрганади.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши, кенг маънода табиий ўсиш, ўлим, миграция аҳолининг ҳудудлар бўйлаб ҳаракати, бир ижтимоий гуруҳдан иккинчи бир ижтимоий гуруҳга ўтиши, маълумот олиши, меҳнат фаолиятининг бошланиши ва ҳ.к. натижасида аҳоли таркибини янгиланиб туришини билдиради.

Демография асосий эътиборни табиий авлодлар алмашуви – яъни, туғилиш ва ўлим асосида аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёнига қаратади. Ушбу жараённи жамият тараққиётининг турли босқичларидаги қонуниятларини, турли миллат, ҳудуд ва давлатлардаги хусусиятлари, омилларини ўрганади, муаммоларини аниқлайди ва

истиқболини белгилаб беради. Бу вазифаларни бажариш учун демография жамият тараққиёти босқичлари, тарихий шарт – шароитларини атрофлича ўрганиш лозим.

Демак, **ДЕМОГРАФИЯ, АҲОЛИНИНГ ТАКРОР БАРПО БЎЛИШИ ҚОНУНИЯТЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАН БЎЛИБ, БУ ЖАРАЁННИ ИЖТИМОЙ–ТАРИХИЙ ШАРТ–ШАРОИТЛАРГА БОҒЛИҚ ҲОЛДА ЎРГАНАДИ, ОМИЛЛАРИНИ, МУАММОЛАРИНИ АНИҚЛАБ, ИСТИҚБОЛИНИ БЕЛГИЛАБ БЕРАДИ.**

Ҳар бир фаннинг асосий вазифаси табиат ва жамиятнинг маълум қисмидаги ривожланиш қонуларини ўрганишдир. Лекин шу билан бир қаторда ҳар бир фаннинг ўзига хос амалий аҳамиятга эга бўлган вазифалари ҳам мавжуд. Демография ҳам алоҳида фан сифатида ўз вазифаларига эгадир. Ушбу вазифаларни уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир¹.

1. Демографик жараёнлар ва уларнинг омилларини ўрганиш.

2. Демографик башоратларни ишлаб чиқиш.

3. Демографик сиёсат чора тадбирларини ишлаб чиқиш.

Демографик жараёнларга туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш ва оила киради.

Демографик жараёнлар таркибида туғилиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, ўрганилаётган мавжуд аҳоли аввало туғилиш жараёни натижасида дунёга келган. Демография туғилишни алоҳида, аҳоли такрор барпо бўлишининг демографик замини сифатида ўрганади, унга таъсир этувчи барча ижтимоий–иқтисодий ва табиий омилларни таҳлил этади. Шунингдек, ўлим жараёни ҳам аҳоли такрор барпо бўлишининг асосий элементи сифатида демография фанининг эътиборида туради. Аҳолининг такрор барпо бўлишида биринчи навбатда оила ташкил топиши яъни шаклланиши аҳамиятлидир. Чунки дунёда туғилаётган инсонларнинг аксарияти оилада, оила муҳитида дунёга келади, шахс сифатида шаклланиб ўзининг демографик фаолиятини (оила қуриш, фарзандлар кўриш) бошлайди.

¹ В.А.Борисов. Демография. М, 1999 г. С-14.

Оила шаклланиши эса, ўз ўрнида никоҳ ва ажралиш жараёнлари билан чамбарчас боғлиқдир. Демография никоҳ эволюцияси ва унинг аҳолининг такрор барпо бўлишидаги ўрнинин алоҳида ўрганади.

Ажралиш яъни никоҳнинг бекор этилиши ҳам аҳоли такрор бўлишига таъсир этувчи демографик жараён ҳисобланади. Демография ушбу жараённи ўрганар экан, унинг мавжудлик даражасига таъсир этувчи қатор сабаб ва оқибатларини атрофлича таҳлил этади.

Демография аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга қўчиши — миграциясини ҳам ўрганади. Лекин бу жараённи ўрганишда, аҳоли географиясидан фарқли равишда, асосий эътиборни миграция жараёнининг ҳудудий ҳусусиятларга эмас, балки ушбу жараён натижасида рўй берадиган ҳудуднинг демографик ҳолатидаги ўзгаришларга қаратади.

Демографияда оила асосий ижтимоий — демографик гуруҳ сифатида ўрганилади. Оилани жамият тараққиёти давомидаги ўрни, эволюцияси, аҳолининг такрор барпо бўлишидаги асосий фаолияти ва унинг ўзгариб бориш омиллари ва оқибатлари ўрганилиб, келажак ривожланишининг асосий йўналишлари аниқланади.

Маълумки, аҳоли, туғилиш ва ўлим жараёни натижасида мавжуд бўлган авлодлар алмашинуви йиғиндасидир. Инсон мавжудлигини таъминловчи барча демографик жараёнлар — туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш унинг ҳаётидаги маълум даврида, яъни маълум ёшида рўй беради.

Шунинг учун, ёш демографик жараёнларни ўрганишда асосий мезон ҳисобланади. Инсоннинг демографик ва ижтимоий ҳолатида, ўз ҳаёти давомида ёш ва жинс асосий кўрсаткичдир. Аҳолининг жинсий таркиби ҳам демографик ҳолатга таъсир этувчи асосий, демографик таҳлили лозим бўлган мезонлардандир.

Демографик башоратлар ишлаб чиқишда демография фани, биринчи навбатда ўрганилаётган ҳудуд ёки ижтимоий гуруҳ аҳолисининг демографик майлини (демографик жараёнларига бўлган муносабати) атрофлича таҳлил этади ва айти шу асосда демографик жараёнларда келажакда кутилаётган ўзгаришларни кўрсатиб беради. Демографик сиёсат мазмуни ва тадбирларини ишлаб чиқиш жуда

маъсулиятли ва мураккаб жараёндир. Ушбу юмушни бажаришда демография ўрганилаётган давлат ёки алоҳида ҳудуднинг ижтимоий – иқтисодий ривожланиш даражасини, этник хусусиятлари, урф одатлари ва кадриятларини, демографик ҳолатини мукамал ўрганиш лозим.

Демография мустақил фан сифатида ўз тадқиқот усулларига эгадир. Улар жумласига тарихий таққослаш, статистика, математика, картографик, мағзиқий фикрлаш ва социологик услублар киради. Демографиянинг таҳлил услуби статистикадан фарқ қилади. Унда мавҳум фикрлаш услубидан кенг фойдаланиш асосида аҳоли таркибида келгусида рўй берадиган миқдор ва сифат ўзгаришлари ҳам ўрганилади. Аҳоли муайян ижтимоий ҳаёт тарзига бўйсуниши туфайли, демографик жараёнлар ҳам муайян ишлаб чиқариш усули ва муносабатига боғлиқ бўлади. Аҳоли мураккаб ижтимоий ва табиий ривожланиш маҳсулидир. Шу сабабли аҳоли турли омиллар заминида кўпаяди. Бу жиҳатдан демография таҳлил мавзун сиёсий иқтисод, социология, психология, математика, статистика, социал гигиена, география, тиббиёт, тарих, этнография ва бошқа фанлар таҳлил мавзуга яқин бўлиб, шу фанларнинг ютуқларидан фойдаланади. Айни вақтда уларга қимматли маълумотлар беради.

Демография ҳар бир ижтимоий – иқтисодий тузум аҳолисининг кўнайиши ва ривожланиш қонунларини алоҳида – алоҳида ўрганади. Чунки ҳар бир ижтимоий – иқтисодий формацияга хос аҳоли ўсиш қонуни, демографик вазиятга бевосита таъсир кўрсатади.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши қонуниятларни ўрганар экан, демография бир қатор илмий йўналишларга бўлинади ва бу йўналишлар демография фанлари тизимини ташкил этади. Уларга назарий демография, демографик статистика, тарихий демография, этник демография, иқтисодий демография, ҳудудий демография, таҳлилий демография ва амалий демографик тадқиқотлар киради.

Савол ва топшириқлар.

1. Демография фани ва унинг вазифалари, тадқиқот услублари.
2. Демографик фанлар тизими.

3. Демографиянинг бошқа фанлар билан алоқаси.

4. Ўз ўрганаётган фанингиз ва демографиянинг алоқасини атрофлича ёритинг.

Мавзу II. Демографиянинг қисқача тарихи

Режа

1. Демографик билимлар тарихи
2. Демографиянинг фан сифатида ташкил топиши ва ривожланиши
3. Ўзбекистонда олиб борилган демографик тадқиқотлар

ДЕМОГРАФИК БИЛИМЛАР — аҳоли сони, ёш — жинсий ва ижтимоий таркиби, туғилиши, ўлим ҳоллари, никоҳ ва ажралиш жараёнлари, миграция, ҳамда оиланинг демографик ҳолатига оид маълумотлардан ташкил топади. Бундай маълумотлар жамиятнинг, айниқса давлатнинг ташкил топиши билан боғлиқ бўлиб, жуда қадимий тарихга эгадир. Илмий манбаларда қайд этилишича, аҳоли айниқса эркаклар, хўжаликлар, оилалар сонига оид демографик маълумотлар эрамиздан олдинги даврлардан бошлаб мавжуд экан. Буларга эрамиздан олдинги III—VI асрлардан бошлаб Осиё ва Африка давлатлари, МСР, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой, Японияда ҳамда қадимги Рим ва Грецияда ўтказилган аҳоли рўйхатлари орқали тўпланган маълумотлар мисол бўла олади.

Демографик билимлар тарихини ўз мазмунига кўра, жамият тараққиётининг дастлабки босқичларидан то бугунга қадар уч даврга бўлиб, ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи давр XVI асрга қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Ушбу даврда давлатчилик ривожланиши билан боғлиқ ҳолда аҳолининг сони, айниқса эркаклар сони, хўжаликлар ҳақида маълумотлар тўпланган. Баъзи давлатларда эса аҳоли рўйхати ҳам ўтказилиб турилган. Лекин бу даврда демографик билимларга оид маълумотлар дунёнинг ҳамма ҳудудларида ҳам тўпланиб борилмаган. Илмий манбааларда демографик билимларга оид маълумотлар жуда кам учрайди.

Иккинчи давр XVI—XVIII асрларни ўз ичига олади. Демографик билимларни ривожланишида бу давр алоҳида

аҳамиятга эгадир. Чунки бу даврда демографик билимларга эҳтиёж кучайди. Аҳоли ҳаётида катта ижтимоий — иқтисодий ўзгаришлар юз берди. Феодалистик муносабатларни аста — секин капиталистик муносабатлар эгаллай бошлади. XVI — XVII асрдаги буюк географик кашфиётлар, ҳалқаро савдонинг ривожланиши, капиталистик турмуш тарзининг шаклланиши натижасида турли давлатлар аҳолиси, уларнинг урф — одатларига қизиқиш кучайди. Айниқса, Европада давлатларида аҳоли сони, ҳаракатига оид қатор тадқиқотлар олиб борилди. Буларга флоренциялик сиёсатшунос ва тарихчи Н.Макиавелли, франциялик Ж.Боден, италиялик Д.Ботеро, немис олим Г.Конринг, З.Бильфельд, И.Зоненненфельс, англиялик Д.Граунт, В.Петти, россиялик В.Ломоносовлар томонидан олиб борилган тадқиқотларни киритиш мумкин. XVI — XVII асрларда олиб борилган тадқиқотларда дунё аҳолиси, унинг баъзи ҳудудлари, давлатлар аҳолиси ҳақида анча мукаммал маълумотлар тўпланган.

Учинчи давр. XIX — XX асрларни қамраб олиб, бунда дунёдаги деярли барча давлатлар, уларнинг ҳудудлари бўйлаб ҳам мунтазам демографик билимлар тўпланиб борилган. Демографик билимлар тизими яна ҳам мукаммаллашган. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Англияда бошланган саноат тўнтарилиши XIX асрга келиб, АҚШ, Франция, Германия, Россия, Италия, Япония каби давлатларни қамраб олди. Натижада феодал жамиятга қараганда, ишлаб чиқариш кучлари анча ривожланди, техника билан таъминланган, ихтисослаштирилган индустрияга эга бўлган, саноат капитализми вужудга келди. Унинг ривожланиб бориши жамият тараққиётида улкан ўзгаришларга сабаб бўлди. Бу ҳолат Европа мамлакатларида яққол кўзга ташланди. Натижада демографик жараёнлар ҳам ривожланиб, улар ҳақидаги билимлар доираси яна ҳам кенгайиб борди. Демографик тадқиқотлар ўтказилиши ҳар бир давлат учун зарурий илмий йўналишга айланди. Ушбу даврда йирик демограф олимлар етишиб чиқди. Улар жумласига Э.Россет, Р.Пресса, У.Лаплас, А.Кетле, А.Гийяр, Д.Менделеев, С.Новосельский, В.Бузяковский, Г.Сюндберг, В.Р.Смулевич, Д.И.Валентей, Я.Н.Гузеватей, А.Е.Боярский, А.Я.Кваша, Ўзбекистонда эса Е.С.Тимм, А.А.Шорохова, М.К.Кораханов,

И.Р.Муллажонов ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунинг билан бирга бу даврда дунё миқёсида ҳамда унинг барча давлатларида демографик тадқиқотлар олиб борувчи, муттахассислар тайёрловчи йирик олий ва илмий масканлар ташкил топди ва ривожланди.

Демографиянинг фан сифатида ташкил топди ва ривожланади. Демография фанининг пайдо бўлиш тарихи ҳақида илмий манбаларда батафсил маълумотлар mavжуддир. «Бундай манбаларга Д.К.Шелестовнинг «Демография: история и современность», В.Борисовнинг «Демография» номи китоблари, ҳамда, «Демографический энциклопедический словарь»ларни мисол қилиб келтириш жоиздир. Бу манбаларда қайд этилишича демография фанининг пайдо бўлиши, асосан XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Ана шу даврда Англияда вабо ва бошқа юқумли касалликлар таралиб, аҳоли ўртасида ўлим ҳоллари ниҳоятда кўпайиб кетди. Шу боис Лондонда ҳар ҳафта ўлим ҳақида бюллетенлар, яъни махсус маълумотлар чоп этилиб, аҳолига тарқатилар эди.

Ўз саломатликларини сақлаш мақсадида, мазкур маълумотларни жуда кўп фуқаролар ўқирдилар. Англиялик савдогар олим Ж.Граунт Лондонда туғилиш ва ўлим ҳақидаги 80 йиллик маълумотларни ўрганиб чиқди ва 1662 йили ўзининг 90 бетдан иборат «Ўлим ҳақидаги бюллетенлар асосида олиб борилган ва мундарижада илова этилган табиий ва сиёсий кузатишлар натижалари. Кўрсатилган шаҳарнинг бошқаруви, дини, савдоси, ҳавоси, ўсиши ва бошқа ўзгаришлари ҳусусияда Лондон фуқароси Джон Граунтнинг асари» китобини ёзди. Китоб жуда узун номланган бўлиб, ўз олдига кенг қамровли ижтимоий ҳодисаларни мақсад қилиб қўйган эди. Китобда муаллиф Лондонда ўлим ҳолати ва ўлимнинг ёш гуруҳлари бўйича атрофлича ўрганган. Туғилишнинг шаҳар ва қишлоқдаги фарқлари, аҳоли миграцияси таҳлил этилган. Шунингдек, Ж.Граунт биринчи бўлиб, ўлимнинг математик жадвалини ишлаб чиққан. Ушбу асар уз замонасида зиёлилар томонидан жуда ижобий баҳоланди. Уч йил мобайнида асар тўрт марта қайта чоп этилди. Китоб Қирол Карл II га жуда маъқул келди ва муаллиф Ж.Граунтни қироллик жамиятига қабул қилди.

Ж. Граунт бу кичик ҳажмли китобчаси бир эмас уч фанининг ривожланишига замин яратди. Бу фанлар

демография, статистика ва социология фанлари эди. Ж.Граунт олиб борган тадқиқотнинг давомчиси сифатида фанда «Сиёсий арифметика» йўналиши пайдо бўлди. Мазкур фан жамиятдаги ҳодиса ва жараёнларни миқдорий қонуниятларини ўрганарди.

XVIII—XIX асрларда жамият ҳаётидаги демографик жараёнларни ўрганишга қизиқиш кучайди. Таниқли иқтисодчилар, тарихчилар, сиёсатшунослар, астрономлар, шифокорлар, математиклар томонидан демографик жараёнларни ўрганишга доир қатор тадқиқотлар олиб борилди. Ниҳоят XIX асрда А.Гийяр янги вужудга келган фанга ном берди. Унинг 1855 йилда Парижда «Инсон статистикаси элементлари, ёки қиёсий демография», деб номланган китоби чоп этилди. Бу асарда демографиянинг мустақил фан сифатида мақсади ёритилган. А.Гийяр асарида демографияга кўп жараёнларни ўз ичига олувчи инсонларнинг табиий ва ижтимоий тарихи ва уларнинг умумий харақати жисмоний, фуқаролик ва ахлоқий ҳолатини математик тарзда ўрганувчи фан, деб таъриф берилган. 1851—1922 йилларда яшаб ижод этишган олим Жан Бертильон (А.Гийярнинг набираси) томонидан ҳам демографиянинг фан сифатидаги ўртакувчи предметига баҳо берилди. Олим 1881 йилда ёзилган «Франция аҳолиси ҳаракатининг статистикаси» номли асарида «Демография жамоа ҳаётини ўрганиш билан шуғулланади. Унинг мақсади жамиятнинг ривожланиши, қайта тикланиши ва ниҳоят инқирозга учраб, барҳам топиларнинг сабабларини ўрганиш. У ҳақнинг ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий тузилишини кўриб чиқади: одамлар қандай ва нима учун никоҳ қурадилар, қай миқдорда кўпаядилар ва фарзандларини тарбиялайдилар ва ҳ.к. каби муаммоларни тадбиқ этади. Ва ниҳоят у инсонлар неча ёшда қандай вазиятда қайси сабабларга кўра, ўлишларининг сабабларини ёритиши» деб ёзади. Демографияни предметига оид А.Гийяр ва Ж.Бертильонларнинг хулосаларидан кўриниб турибдики, демография жуда кенг қамровли фан бўлиб, инсоннинг ҳаётига тегишли жуда кўп муаммоларни ўз ичига олади. Ана шундай қарашлар XX асрнинг 70 йилларига қадар мавжуд эди. Кейинчалик демографиянинг ўрганиш доираси бир оз тарайиб, аниқланиб борди. Ниҳоят демография аҳолининг

табiiй ҳаракатини, яъни унинг такрор барпо бўлишини атрофлича ўрганадиган фан, деган хулосага келинди.

XX асрнинг кейинги 30 йилида дунёда демография алоҳида фан сифатида жуда ривожланди. АҚШ, Япония, Франция, Англия, Россия каби давлатлар олийгоҳларида «Демография» кафедралари ташкил топиб, шу соҳа бўйича демограф олимлар тайёрлаш ҳам йўлга қўйилди. Ўзбекистонда ҳам, 2000 йилда, Ўзбекистон Миллий Унверситетининг география факультетида республикада дастлабки «Демография» кафедраси ташкил топди. Бу ҳол ўлкада «Демография» нинг фан сифатида ривожланиши томон қўйилган дастлабки, лекин аҳамиятли қадамдир.

Ўзбекистонда ҳам демографик тадқиқотлар ривожланиши ўз тарихига эгадир. Республикада фан, маданият ва давлатчилик ривожланиши жуда қадимий тарихга эга. Юқорида демографик билимлар тўплаш, асосан давлатчилик билан боғлиқ эканлиги ҳақида фикр юритилди. Демак, Ўзбекистонда ҳам, демографик билимлар жуда қадимдан мавжуд бўлган. Булар ҳақида қадимий қўлёзмалар, археологик ёдгорликлар, қатор илмий манбалар гувоҳлик беради. Лекин ўлкада мақсадли демографик тадқиқотлар ўтказиш асосан 1960 йиллардан бошланади. Ана шу даврдан то ҳозирги кунга қадар Республикада жуда катта аҳамиятга эга бўлган демографик тадқиқотлар олиб борилган, ҳамда шу соҳада йирик муттаҳассислар тайёрланган. Демография соҳасида эришилган ютуқлар устоз олим М.К.Қорахонов номи билан боғлиқдир. Олим нафақат Ўзбекистонда, балки Марказий Осиёда йирик демографик тадқиқотлар олиб борди. Ушбу хуудунинг XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, демографик тарихини тиклади. Аҳоли ўсиши, туғилиши, ўлим, никоҳ ва ажралиш каби демографик жараёнлар хусусиятларини ўрганди. Улар билан боғлиқ омилар, муаммоларни аниқлаб берди. Ўрта Осиё таркибига кирувчи республикаларда аҳоли ўсиши башоратини яратишда илмий раҳбарлик қилди. Қорахонов ўлкамиз аҳолисининг миқдорий ривожланиши билан бир қаторда унинг сифатий ривожланиши соҳасида ҳам йирик тадқиқот ишларини олиб борди. Устоз раҳбарлигида Ўзбекистонда аҳоли маълумотлилик босқичлари бўйича башорати ҳам ишлаб чиқилган. Олимнинг олиб борган тадқиқотлари

асосида монография, рисолалар ва 200 дан ортиқ илмий мақолалари чоп этилган.

Устоз олим ўз илмий фаолиятини 1960 йиллардан бошлаб, ҳаётининг охириги дамларигача Ўзбекистон Миллий Университетининг география факультетида олиб борди. Дастлаб республика демографиясини ўрганувчи илмий гуруҳ тузди. 1972 йилда ана шу гуруҳ Ўрта Осиё Республикалари демографик ҳолати ва муаммоларини ўрганувчи йирик «Аҳолишунослик илмий – тадқиқот лабораторияси» га айланди. Ушбу лабораторияда Ўрта Осиё Демографиясини ўрганишга доир чуқур, тарихий аҳамиятга эга бўлган тадқиқотлар олиб борилди. Шунинг билан бирга, Қорахонов М.Қ. раҳнамолгида аҳоли муаммоларини ўрганувчи йирик илмий мактаб яратилди. Устоз мактабида шакланган муттаҳассислар бугунги кунда унинг ишини давом эттириб, жамият тараққиотига молик тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Ўлкамиз демографик тарихини ва аҳоли муаммоларини ўрганишда Муллажанов Р.И., Убайдуллаева Р.А., Аҳмедов Э., Ота – Мирзаев О.Б., Максакова А.П., Солиев А.С., Али – Қориев Н.С., Салимов Х., Бўриева М.Р., Қаюмов А.А. Эргашов О.Э., Сафаров Э., Сайдахмедов О., Муртазина Г., Райимжонов З.Х., Ортиқбоев Р.Ж., каби олимлар олиб борган тадқиқотлар ҳам устоз Қорахонов М.Қ., бошлаган илмий изланишларни давоми сифатида Ўзбекистонда олиб борилган демографик тадқиқотлар тарихида алоҳида аҳамиятлидир.

Савол ва топшириқлар.

1. Демографик билимлар жамият тараққиётининг қайси давридан бошлаб, қаерларда ривожланган?
2. Демографиянинг фан сифатида ташкил топиши ва ривожланиши қайси даврдан бошланади?
3. Демография фанини ривожланишига ҳисса қўшган қандай олимларни биласиз?
4. Илмий манбалардан фойдаланиб, Ўзбекистонда демографик билимларнинг тарихи ва демографиянинг фан сифатида ривожланиши ҳақида илмий маълумотнома тайёрланг.

МАНБУ: III Демографик жараёнларни ўрганиш манбалари

РЕЖА:

1. Демографик жараёнлар ҳақида бирламчи ва иккиламчи маълумотлар.
2. Аҳоли рўйхати ва унинг географияси.
3. Социолого – демографик тадқиқотлар.

Демографик жараёнларни ўрганишда ушбу жараёнларни акс эттирувчи махсус маълумотлардан фойдаланилади. Бу маълумотлар демографик маълумотлар деб аталиб, уларга аҳоли ва демографик жараёнларга оид нашр этилган рақамли маълумотлар, илмий манбалар, махсус тадқиқот натижалари киради.

Демографик маълумотлар ҳудудлар учун (дунё, қитъа, алоҳида давлат, шаҳар, қишлоқ, туман) жамият тараққиётидаги турли тарихий даврлар учун, аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари (миллатлар, ишчилар, хизматчилар, тадбиркорлар ва ҳ.к.) алоҳида тўпланади. Шунингдек демографик маълумотлар бирламчи ва иккиламчи характерга эгадир.

Бирламчи маълумотлар – демографик жараёнлар ҳақида тўпланган дастлабки статистик маълумотлар, жадаллар ва махсус кўрсаткичлар.

Иккиламчи маълумотлар – Бирламчи маълумотлар асосида олиб борилган илмий таҳлил ва ҳисоб – китоблар.

Демографик жараёнларни ўрганишда асосан қуйидаги кўп маълумотлардан фойдаланилади. Уларга гражданилик ҳолатини қайд этувчи (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш) махсус ҳужжатлар, аҳоли рўйхати маълумотлари, социолого – демографик тадқиқот натижалари, илмий манбалар, турли адабиётлар ва қонуний ҳужжатларни киритиш мумкин. Кўпчилик давлатларда демографик маълумотлар статистика ташкилотлари томонидан тўпланиб борилади. Тўпланган демографик маълумотлар ўрганилаётган ҳудуднинг демографик ҳолатини аниқлашда демографик жараёнлар билан боғлиқ ижтимоий иқтисодий муаммоларни ҳал этишда, демографик башоратларни ишлаб чиқишда илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Демографик маълумотларни аҳоли рўйхатга ўтказиш йўли билан ёки махсус социологик тадқиқотлар йўли билан тўплаш учун, ҳар бир давлат, илмий ташкилотлари олдидан, илмий асосланган дастур тузади ва ана шу дастур асосида иш олиб боради.

Дунё миқёсида демографик маълумотлар тўплашда эса БМТ ташкилоти бошчилигида дастур тузилади ва барча ўрганилаётган дунё ҳудудларидан ана шу дастур асосида маълумотлар тўпланади. Аҳоли сони, таркиби оила ва демографик жараёнлар ҳақида батафсил маълумотлар асосан аҳоли рўйхати ўтказиш орқали тўпланади.

Аҳолини дастлабки рўйхатга олиш қадимги Грецияда Вавилондан Месопотамияда, қадимги Римда, Хитой, Япония ва Мисрда ўтказилган. Лекин, бу аҳоли рўйхатларининг мақсади аҳолидан солиқ йиғиш, яъни бож олиш, ҳамда ҳарбий мақсад учун аҳоли сонини билиш эди. Шунинг учун ҳам фақат эркаклар рўйхатга олинган. Чунки у пайтларда оилада, жамиятда эркакларнинг иқтисодий ўрни юқори бўлган. Солиқ тўлашда фақат эркаклар яъни оила бошлиқлари иштирок этган.

Энг қадимги аҳоли рўйхатлари — эрамиздан олдинги VI асрда қадимги Римда император Серви Тулл даврида ўтказилган. Бу аҳоли рўйхатлари 510 йиллардан бошлаб ҳар 5 йилда ўтказиб турилган. Унда оила бошлиқлари ўзи ҳақида, шу билан бирга оила аъзолари ва мол — мулклари ҳақида маълумот берганлар.

Феодализм даврида эса кичик — кичик давлатлар бўлиши, уларни парчаланиши натижасида аҳолини мунотазам рўйхати ўтказилмаган. Фақат алоҳида шароитларда баъзан ёппасига тарқалган эпидемиялардан, урушлардан кейин қанча аҳоли қолганлигини билиш учун рўйхатлар ўтказилган.

XVIII асрнинг ўрталарида миллий давлатларни пайдо бўлиши капиталистик муносабатларни ривожланиши билан, аҳоли ҳақида мукамалроқ маълумотларга талаб ортиб боради ва аҳоли ўртасида қатор рўйхатлар ўтказилади. Лекин бу рўйхатлар ҳам, ҳамма аҳолини, унинг барча ижтимоий демографик гуруҳларини қамраб олмайди. Улар ҳам баъзи ҳудудларда солиқ тўловчиларни, ҳарбий ҳизматга яроқли аҳоли миқдорини аниқлаш мақсадида ўтказилган.

Мукаммал аҳоли рўйхати ўтказишни ўз қонун – қоидалари бордир. Унда аҳоли рўйхати янги тузилган чақалоқдан бошлаб то энг кекса гуруҳгача қамраб олиши керак. Биринчи ана шундай мукаммал аҳоли рўйхати 1790 йили АҚШ да, 1801 йили Франция, Дания, Норвегияда, Буюк Британияда ўтказилган. Лекин бу аҳоли рўйхатлари ҳам жуда оддий ва узоқ муддат чўзилган. Масалан, биринчи Америка аҳоли рўйхати 18 ой чўзилган.

XIX асрга келиб аҳолини ўрганиш жуда кенгайди. Статистика фан сифатида тарикқий этди. Қатор Европа мамлакатларида статистик ташкилотлар тузилди. Аҳолини рўйхатга олиш илмий дастурлар асосида олиб борилди. 1870 – 1879 йилларда дунёда 48 та аҳоли рўйхати ўтказилган. 1890 йилларда эса 57 та аҳоли рўйхати ўтказилди. XIX аср охирида дунё аҳолисининг 21 фоизини рўйхатга олинган бўлса, XX аср бошида – 54 фоиз аҳоли рўйхатга олинди.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин аҳолини ва рўйхатга олиш яна ҳам ривожланди. 1945–1954 йилларда 151 давлатда, 1965–1974 йилларда 179 давлатда аҳоли рўйхати ўтказилди. Ҳозирги пайтда дунёдаги деярли барча давлатларда аҳоли рўйхати ўтказилади. Фақат баъзи бир ривожланаётган давлатларда иқтисодий сиёсий сабабларга кўра аҳоли рўйхати ўтказилмаган.

Аҳоли рўйхатлари илмий асосланган дастурлар орқали жуда кенг мавзуларни қамраб олган ҳолда, ҳар 5–10 йилларда ўтказилиб турилади. Ҳозирги даврда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари шу қадар кенг доирада тўпланганки, улар асосида аҳолини ижтимоий – демографик гуруҳларни фақат миқдорини эмас, балки уларни сифатий кўрсаткичларини, яъни маълумоти, оилавий ҳолати, ижтимоий аҳволи ва бошқа хусусиятларини ҳам ўрганиш мумкин. Олинган маълумотлар ЭВМлар ёрдамида ҳар бир йўналишлар бўйича алоҳида ўрганилиб, статистик йилномалар тайёрлаб борилади.

Дунёдаги барча давлатлар қатори Ўзбекистонда ҳам демографик жараёнларни ўрганиш ўз тарихига ва хусусиятига эгадир. Ўзбекистонда демографик жараёнларни ўрганишда XIX асрнинг иккинчи ярмида ташкил топган статистика қўмитаси, ҳозирда Ўзбекистон Давлат Статистика департаменти фаолияти орқали тўпланган, фуқаролик

ҳолатини қайд этувчи, ҳамда ижтимоий — иқтисодий ривожланишга оид маълумотлар жуда катта аҳамиятга эгадир. Департамент ўлка аҳолисининг сони, табиий ўсиши, никоҳ ва ажралиш, аҳоли миграцияси саломатлиги, ижтимоий — иқтисодий ҳолатига оид статистик йилномалар тайёрлаб, мунтазам чоп этиб боради. Ана шу йилномалар Ўзбекистоннинг демографик ҳолатида рўй бераётган ўзгаришларнинг аниқлашда, муаммоларни белгилаб. Истиқболини ишлаб чиқишда асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда оила ва демографик жараёнларни ўрганишда ўлка ҳудудида ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари ҳам катта аҳамият касб этади. Илмий манбаларда кўрсатилишича, республикада дастлабки аҳоли рўйхати 1897 йилда ўтказилган бўлиб, бу аҳоли рўйхати ҳозирги Ўзбекистон чегарасидаги барча ҳудудларни қамраб олаолмаган. Шундай бўлсада, ушбу рўйхат маълумотлари Ўзбекистонда XIX аср охирида истиқомат этган оилалар, аҳолининг сони, этник таркиби, туғилиш, ўлим каби демографик жараёнлар ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Ўзбекистонда кейинчалик 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йилларда аҳоли рўйхатлари ўтказилди. Бу аҳоли рўйхатларида ўлканинг демографик тарихини ўрганишда қимматли маълумотлар мавжуддир.

Демографик жараёнларни ўрганишда социолого — демографик тадқиқотлар ўтказиш ҳам аҳамиятлидир.

Демографик жараёнларни социологик тадқиқотлар ёрдамида ўрганиш социолого — демографик тадқиқотлар дейилади. Бундай тадқиқотлар ўтказиш усули билан асосан демографик жараёнларни авлодлар бўйича ҳусусиятлари, омиллари ва муаммоларини атрофлича ўрганиш мумкин. Социолого — демографик тадқиқотлар, айниқса мунтазам аҳоли рўйхати ўтказилмаган ҳудудлар демографик ҳолатини ўрганишда, катта ёрдам беради. Бунинг учун демографик жараёнларни ўрганишга оид муттаҳассислар томонидан махсус сўровномалар тузилиб, ўрганилаётган ҳудуд аҳолисига ёки ижтимоий гуруҳларга тарқатилади. Шунингдек, аҳоли ўртасида муттаҳассислар, сўровномага асосан, суҳбатлар олиб борадилар ва керакли маълумотларни тўплайдилар.

Демографик жараёнларни социолого—демографик тадқиқотлар ёрдамида ўрганиш Ўзбекистонда асосан, 1928—1930 йиллардан бошланган. 1960—1970 йиллардан бошлаб эса, муккаммаллашиб, ривожланиб бори.

Савол ва топшириқлар

1. Демографик жараёнларни қандай манбалар ёрдамида ўрганилади?
2. Ўзбекистонда ўтказилган аҳоли рўйхатлари ва уларнинг ҳусусиятларини баён қилиш.
3. Илмий манбалардан фойдаланиб, Ўзбекистонда ўтказилган социолого—демографик тадқиқотлар мақсади ва вазифаларини ёритинг.

МАВЗУ: III Демографик жараёнларни ўрганиш манбаалари

РЕЖА:

1. Демографик жараёнлар ҳақида бирламчи ва иккиламчи маълумотлар.
2. Аҳоли рўйхати ва унинг географияси.
3. Социолого—демографик тадқиқотлар.

Демографик жараёнларни ўрганишда ушбу жараёнларни акс эттирувчи махсус маълумотлардан фойдаланилади. Бу маълумотлар демографик маълумотлар деб аталиб, уларга аҳоли ва демографик жараёнларга оид нашр этилган рақамли маълумотлар, илмий манбаалар, махсус тадқиқот натижалари киради.

Демографик маълумотлар ҳудудлар учун (дун., қитъа, алоҳида давлат, шаҳар, қишлоқ, туман) жамият тараққиётидаги турли тарихий даврлар учун, аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари (миллатлар, ишчилар, хизматчилар, тадбиркорлар ва ҳ.к.) алоҳида тўпланади. Шунингдек демографик маълумотлар бирламчи ва иккиламчи характерга эгадир.

Бирламчи маълумотлар—демографик жараёнлар ҳақида тўпланган дастлабки статистик маълумотлар, жадваллар ва махсус кўрсаткичлар.

Иккиламчи маълумотлар — Бирламчи маълумотлар асосида олиб борилган илмий таҳлил ва ҳисоб — китоблар.

Демографик жараёнларни ўрганишда асосан қуйидаги маълумотлардан фойдаланилади. Уларга қуйидаги: гражданлик ҳолатини қайд этувчи (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш) махсус ҳужжатлар, аҳоли рўйхати маълумотлари, социолого — демографик тадқиқот натижалари, илмий манбаалар, турли адабиётлар ва қонуний ҳужжатларни киритиш мумкин. Кўпчилик давлатларда демографик маълумотлар статистика ташкилотлари томонидан тўпланиб борилади. Тўпланган демографик маълумотлар ўрганилаётган ҳудуднинг демографик ҳолатини аинқлашда, демографик жараёнлар билан боғлиқ ижтимоий иқтисодий муаммоларни ҳал этишда, демографик башоратларни ишлаб чиқишда илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Демографик маълумотларни аҳоли рўйхатга ўтказиш йўли билан, ёки махсус социологик тадқиқотлар йўли билан тўплаш учун ҳар бир давлат илмий ташкилотлари олдиндан илмий асосланган дастур тузади ва ана шу дастур асосида иш олиб боради.

Дунё миқёсида демографик маълумотлар тўплашда эса БМТ ташкилоти бошчилигида дастур тузилади ва барча ўрганилаётган дунё ҳудудларидан ана шу битта дастур асосида маълумотлар тўпланади. Аҳоли сони, таркиби оила ва демографик жараёнлар ҳақида батафсил маълумотлар асосан аҳоли рўйхати ўтказиш орқали тўпланади.

Аҳолининг даставбки рўйхатга олиш қадимги Грецияда Вавилондан Месопотамияда, қадимги Римда, Хитой, Япония ва Мисрда ўтказилган. Лекин, бу аҳоли рўйхатлари мақсади аҳолидан солиқ йиғиш, яъни бож олиш ҳамда ҳарбий мақсад учун аҳоли сонини билиш эди. Шунинг учун ҳам фақат эркаклар рўйхатга олинган. Чунки у пайтларда оилада, жамиятда эркакларнинг иқтисодий ўрни юқори бўлган. Солиқ тўлашда фақат эркаклар яъни оила бошлиқлари иштирок этган.

Энг қадимги аҳоли рўйхатлари эрамиздан олдинги VI асрда қадимги Римда император Серви Тулл даврида ўтказилган. Бу аҳоли рўйхатлари 510 йиллардан бошлаб ҳар 5 йилда ўтказилган. Унда оила бошлиқлари ўзи ҳақида, шу

билан бирга оила аъзолари ва мол— мулклари ҳақида маълумот берганлар.

Феодализм даврида эса кичик—кичик давлатлар бўлиши уларни парчаланиши натижасида аҳолини мунтазам рўйхати ўтказилмайди. Фақат алоҳида шароитларда баъзан ёлпасига тарқалган эпидемиялардан, урушлардан кейин қанча аҳоли қолгандигини билиш учун рўйхатлар ўтказилган.

XVIII асрнинг ўрталарида миллий давлатларни пайдо бўлиши капиталистик муносабатларни ривожланиши билан, аҳоли ҳақида мукамалроқ маълумотларга талаб ортиб боради ва аҳоли ўртасида қатор рўйхатлар ўтказилади. Лекин бу рўйхатлар ҳам, ҳамма аҳолини, унинг барча ижтимоий демографик гуруҳларини қамраб олмайди. Улар ҳам баъзи ҳудудларда солиқ тўловчиларни ҳарбий ҳизматга яроқли аҳоли миқдорини аниқлаш мақсадида ўтказилган.

Мукамал аҳоли рўйхатга ўтказишни ўз қонун—қоидалари бордир. Унда аҳоли рўйхати янги туғилган чақалоқдан бошлаб то энг кекса гуруҳгача қамраб олиш керак. Биринчи ана шундай мукамал аҳоли рўйхати 1790 йили АҚШ да, 1801 йили Франция, Дания, Норвегияда, Буюк Британияда ўтказилган. Лекин бу аҳоли рўйхатлари ҳам жуда оддий ва узоқ муддат чўзилган. Масалан, биринчи Америка аҳоли рўйхати 18 ой чўзилган.

XIX асрга келиб аҳолини ўрганиш жуда кенгайди. Статистика фан сифатида тарикқий этди. Қатор Европа мамлакатларида статистик ташкилотлар тузилади. Аҳолини рўйхатга олиш илмий дастурлар асосида олиб борилди. 1870—1879 йилларда дунёда 48 та аҳоли рўйхатдан ўтказилган. 1890 йилларда эса 57 давлатда аҳоли рўйхати ўтказилди. XIX аср охирида дунё аҳолисининг 21 фоизини фоизини рўйхатга олишган бўлса, XX аср бошида — 54 физ аҳоли рўйхатга олинди.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин аҳолини ва рўйхатга олиш яна ҳам ривожланди. 1945—1954 йилларда 151 давлатда, 1965—1974 йилларда 179 давлатда аҳоли рўйхати ўтказилди. Ҳозирги пайтда дунёдаги деярли барча давлатларда аҳоли рўйхати ўтказилади. Фақат баъзи бир ривожланаётган давлатларда иқтисодий сиёсий сабабларга кўра аҳоли рўйхати ўтказилмаган.

Аҳоли рўйхатлари илмий асосланган дастурлар орқали жуда кенг мавзуларни қамраб олган ҳолда ҳар 5—10 йилларда ўтказилиб турилади. Ҳозирги даврда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари шу қадар кенг доирада тўпланганки улар асосида аҳолини ижтимоий—демографик гуруҳларни фақат миқдорини эмас, балки уларни сифатий кўрсаткичларини, яъни маълумоти, оилавий ҳолати, ижтимоий аҳоли ва бошқа хусусиятларини ҳам ўрганиш мумкин. Олинган маълумотлар ЭВМлар ёрдамида ҳар бир йўналишлар бўйича алоҳида ўрганлиб, статистик йилномалар тайёрлаб борилади.

Дунёдаги барча давлатлар қатори Ўзбекистонда ҳам демографик жараёнларни ўрганиш ўз тарихига ва хусусиятига эгадир. Ўзбекистонда демографик жараёнларни ўрганишда XIX асрнинг иккинчи ярмида ташкил топган статистика кўмитаси, ҳозирда Ўзбекистон Давлат Статистика департаменти фаолияти орқали тўпланган фуқаролик ҳолатини қайд этувчи, ҳамда ижтимоий—иқтисодий ривожланишга оид маълумотлар жуда катта аҳамиятга эгадир. Департамент ўлка аҳолисининг сони, табиий ўсиши, никоҳ ва ажралиш, аҳоли миграцияси, саломатлиги, ижтимоий—иқтисодий ҳолатига оид статистик йилномалар тайёрлаб, мунтазам чоп этиб боради. Ана шу йилномалар Ўзбекистоннинг демографик ҳолатида рўй бераётган ўзгаришларнинг аниқлашда, муаммоларни белгилаб. Истиқболини ишлаб чиқишда асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда оила ва демографик жараёнларни ўрганишда ўлка ҳудудида ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари ҳам катта аҳамият касб этади. Илмий манбааларда кўрсатилишича, республикада дастлабки аҳоли рўйхати 1897 йилда ўтказилган бўлиб, бу аҳоли рўйхати ҳозирги Ўзбекистон чегарасидаги барча ҳудудларни қамраб олаолмаган. Шундай бўлсада, ушбу рўйхат маълумотлари Ўзбекистонда XIX аср охирида истиқомат этган оилалар, аҳолининг сони, этник таркиби, туғилиши, ўлим каби демографик жараёнлар ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Ўзбекистонда кейинчалик 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йилларда аҳоли рўйхатлари ўтказилди. Бу аҳоли рўйхатларида ўлканинг демографик тарихини ўрганишда қимматли маълумотлар мавжуддир.

Демографик жараёнларни ўрганишда социолого-демографик тадқиқотлар ўтказиш ҳам аҳамиятдир. Демографик жараёнларни социологик тадқиқотлар ёрдамида ўрганиш социолого-демографик тадқиқотлар дейилади. Бундай тадқиқотлар ўтказиш усули билан асосан демографик жараёнларни авлодлар бўйича хусусиятлари, омиллари ва муаммоларини атрофлича ўрганиш мумкин. Социолого-демографик тадқиқотлар, айниқса мунтазам аҳоли рўйхати ўтказилмаган ҳудудлар демографик ҳолатини ўрганишда, катта ёрдам беради. Бунинг учун демографик жараёнларни ўрганишга оид муттаҳассислар томонидан махсус сўровномалар тузилиб, ўрганилаётган ҳудуд аҳолисига ёки ижтимоий гуруҳларга тарқатилади. Шунингдек, аҳоли ўртасида муттаҳассислар сўровномага асосан, суҳбатлар олиб борадилар ва керакли маълумотларни тўплайдилар.

Демографик жараёнларни социолого-демографик тадқиқотлар ёрдамида ўрганиш Ўзбекистонда асосан, 1928—1930 йиллардан бошланган. 1960—1970 йиллардан бошлаб эса, муккаммаллашиб, ривожланиб борди.

Савол ва топшириқлар

4. Демографик жараёнларни қандай манбаалар ёрдамида ўрганилади?
5. Ўзбекистонда ўтказилган аҳоли рўйхатлари ва уларнинг хусусиятларини баён қилиш.
6. Илмий манбаалардан фойдаланиб, Ўзбекистонда ўтказилган социолого-демографик тадқиқотлар мақсади ва вазифаларини ёритинг.

МАВЗУ—IV: АҲОЛИ СОНИ ВА ТАРҚИБИ.

РЕЖА:

1. Аҳоли сони ва унинг демографик тадқиқотлардаги ўрни.
2. Аҳолининг ёш—жиқсий таркиби.
3. Аҳолининг никоҳда туриш таркиби.
4. Аҳолининг oilaviy ҳолати ва таркиби.

Аҳоли сони — маълум ҳудуд ёки аҳоли гуруҳидаги кишиларнинг миқдорий ифодасидир. Демографияда аҳоли сони, энг умумий ва асосий кўрсаткич бўлиб, аниқ бир даврдаги аҳоли миқдорини англатади. Статистик манбаларда аҳоли сони маълум бир числага (1—январ.1 июл ёки 31 декабр) келтирилади. Масалан, Ўзбекистон аҳолиси 1991 йил 1 январда 20708,2 мингга, 2000 йил 1 январда эса — 24487,7 мингга ташкил этди. Бу кўрсаткичларни бутун йил учун қабул қилиб бўлмайди, чунки йил давомида, яъни 1 январдан 31 декабрга қадар аҳоли сони туғилиш ва ўлим ҳисобига мунтазам ўзгариб туради.

Ҳар бир ҳудуд аҳоли сонини ўрганганда, уни доимий (шу ҳудудда доимий рўйхатга олинган) ва мавжуд реал (текширилаётган даврда шу ҳудудда маълум муддат яшаётган) аҳолига ажратилади. Мавжуд аҳоли сони доимий аҳоли сонидан ҳамisha юқори бўлади. Масалан, Ўзбекистонда 1 январ 2000 йилда мавжуд аҳоли сони ни, доимий аҳоли сони эса ни ташкил этган.

Демографик тадқиқотлар олиб боришда назарий аҳоли сони, ҳамда мавжуд, реал аҳоли сонидан фойдаланилади. Назарий аҳоли сони ўзгармас — стабил, аҳоли сонидир. Стабил аҳоли сони латинча *stabilis* сўзидан олинган бўлиб, доимий, ўзгармас, деган маънони билдиради. Аҳоли такрор барпо бўлишининг махсус коэффициентларини ҳисоблаганда стабил аҳоли сонидан фойдаланилади, турли демографик моделларни тузганда назарий аҳолидан фойдаланилади, яъни, ўрганилаётган давр аҳоли сонидан ўзгармас деб қабул қилинади.

Реал, мавжуд аҳоли сони маълум бир маъмурий ҳудуднинг, давлатнинг ўрганилаётган даврдаги мавжуд аҳоли сонидир. Масалан, Ўзбекистон давлатининг аҳоли сони, Фарғона водийсининг аҳоли сони ва х.к.

Демографик коэффициентларни ҳисоблаганда одатда ўртача йиллик аҳоли сонидан фойдаланилади. Чунки демографик жараён бугун йил давомига яъни 1 январдан 31 декабргача қадар бўлган муддатга ҳисобланади. Аҳоли сони эса юқорида қайд этилгандек йил бошига — 1 январга олинади. Маълум календар йилга ўртача йиллик аҳоли сони ҳисоблаш учун шу, календар йилининг бошидаги ва кейинги календар йилининг бошидаги аҳоли сони қўшилиб иккига

бўлинади ва ўрганилаётган йил учун ўртача аҳоли сони аниқланади. Масалан, 1999 йил учун туғилишнинг умумий коэффициентини ҳисоблаш лозим. Бунинг учун 1999 йил 1 январдаги ва 2000 йил 1 январдаги аҳоли сонларини қўшиб иккига бўлинади. ($P_{1999} + P_{2000} \cdot 2$)

Аҳоли сони ҳақидаги аниқ маълумотлар аҳоли рўйхати ўтказиш йўли билан тўланади. Аҳоли рўйхатлари орасидаги давр учун, эса ҳар йилги туғилиш, ўлим ва миграция жараёнларини эътиборга олган ҳолда, аҳоли сони махсус услублар ёрдамида ҳисобланади.

Демографик жараёнларни ўрганишда аҳолининг ёш – жинсий, никоҳ ва оилавий таркиби муҳим омил ҳисобланади.

Аҳолининг жинсий таркиби – никоҳга кириш ва аҳолининг оилавий таркибининг шаклланишида асосий демографик заминдир. Демографияда жинслар муносабатини аниқлашда икки хил кўрсаткич қўлланилади. 1. Жами аҳоли таркибида жинслар салмоғи фоиз ҳисобида. Масалан, 2000 йил Ўзбекистонда жами аҳоли 24582,8 минг кишини ташкил этади. Улардан эркеклар 12232,7 ва аёллар 12350,1. Ушбу кўрсаткичлар асосида жами аҳоли таркибида эркеклар 49,8 фоизни, аёллар эса 50,2 фоизни ташкил этишини аниқлаш мумкин.

Аҳоли жинсий таркибини ўрганишда аниқ кўрсаткич ҳар 1000га эркекларга нисбатан аёллар сони, ёки ҳар 1000 та аёлларга нисбатан эркеклар сони ифодасидир. Ушбу кўрсаткич орқали маълум ҳудуд жами аҳолисининг ва аҳоли ёш гуруҳлари (0 – 9,10 – 19,20 – 29...) жинсий таркиби ўрганилади. Мисол тариқасида, юқорида келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, аёллар сонини эркеклар сонига бўламиз ва натижани 1000 га кўпайтирилади. 2000 йилда Ўзбекистонда ҳар 1000 та аёлга 991 эркек тўғри келар экан, ёки эркеклар аёллардан фоиз кўпроқ экан. Ана шундай услуб билан алоҳида ёш гуруҳлари учун ҳам аёллар ва эркеклар нисбати аниқланади.

Аҳоли ёш таркиби уч асосий омил таъсирида шаклланади; 1) Янги туғилганлардаги жинсий нисбат;

2) Ўлимдаги жинсий фарқ. 3) Аҳоли миграциясидаги жинсий фарқ.

Аҳолининг ёш таркиби — ижтимоий — иқтисодий ва демографик жараёнларни ўрганиш мақсадида аҳолининг ёш гуруҳларга бўлинишидир. Аҳоли ёш гуруҳлари ва демографик жараёнлар ўзаро узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Аҳоли таркибида ёшлар (0—9, 10—19, 20—29 ёшида) салмоғининг юқорилиги ниҳоқ ва туғилиш каби демографик жараёнларга ижобий таъсир этади. Айни пайтда туғилиш юқори бўлган ҳудудларда болалар, ёшлар салмоғи юқори бўлади. Туғилиш даражаси паст бўлган ҳолларда эса аҳоли таркибида қариялар (60 ёш ва ундан юқори) салмоғи юқори ва ўлим ҳоллари кўпроқ содир бўлади. Демографик нуқтаи назардан ёндашганда аҳолининг бутунги ёш таркиби кечаги аҳоли такрор барпо бўлишининг натижаси ва келажақдаги демографик ривожланишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Аҳоли ёш таркибини ўрганганда аҳолининг алоҳида ҳар бир ёшларга (0,1,2,3,4,5 . . . 100 ва ундан юқори) беш йиллик ёш гуруҳларига (10—14, 15—19. . .) ва уч йирик — йирик гуруҳларига (0—14, 15—59, 60 ва ундан юқори) ажратилади.

Аҳоли ёш таркиби демографияда асосий ўрганиш объекти сифатида ўз келиб чиқиш ва ривожланишига эга. Ушбу ривожланишни қуйидаги йўналишларга ажратиш мумкин: а) алоҳида ёш гуруҳлари ва уларни нисбатларини статистик таҳлили; б) аҳоли ёш таркибининг шаклланиш қонуниятлари ва уларнинг демографик ривожланишнинг омили сифатидаги ўрни; в) аҳоли ёш таркиби ва ижтимоий иқтисодий жараёнларни ўзаро боғлиқлиги.

Аҳоли сонининг ўсиб боришида унинг ёш таркиби асосий омил ҳисобланади. XX асрнинг ўрталарида иқтисодий ривожланган давлатларда аҳоли такрор барпо бўлиши туғилиш даражасининг нисбатан пастлиги ва аҳоли умумий таркибида болалар салмоғининг камлиги билан характерланади. Ривожланаётган давлатларда эса ана шу даврда нисбатан юқори туғилиш ва аҳоли таркибида болалар салмоғининг юқорилиги характерли эди. Туғилиш юқори ва уни назорат этиш даражаси паст бўлган шароитда аҳолининг ёш таркиби, аҳоли сони ўсиб боришига бевосита таъсир этади.

XX асрнинг бошларида швед олими Г.Сундберг томонидан аҳоли ёш таркибининг уч тури ажратилган: 1) Прогрессив ёш таркиби—аҳоли таркибида болалар (0—14 ёш) салмоғи юқори бўлади ва аҳоли ўсишига олиб келади.

2) Стационар ёш таркиби—аҳоли таркибида болалар ва қариялар (60 ёш ва ундан юқори) салмоғи деярли тенг бўлади, бундай ёш таркиби аҳоли ўсишида асосий омил бўла олмайди.

3) Регрессив ёш таркиби—аҳоли умумий сонига қариялар салмоғи болаларга нисбатан юқори бўлади, аҳоли такрор барпо бўлиши қисқариб аҳолининг қариш жараёни рўй беради.¹

Аҳолининг қариш жараёни—туғилишнинг камайиб кетиши ва аҳоли ўртача умр кўриши муддатини узайтиш ҳисобига аҳоли таркибида қариялар (60 ёш ва ундан юқори) салмоғини ошиб боришидир.

Аҳолининг никоҳда туриш таркиби—аҳолининг жинсий ва ёш гуруҳларининг никоҳда туриш ҳолати бўйича тақсимланиши. Никоҳда туриши асосан ёш гуруҳлари бўйича ўрганилганлиги учун ҳам кўп адабиётларда аҳолининг «никоҳ—ёш таркиби» ҳам дейилади. Аҳолининг никоҳ ҳолати бўйича асосий манба аҳоли рўйхати маълумотлари ҳисобланади. Аҳоли рўйхати ўтказилаётганда аҳоли никоҳда турувчилар ва никоҳда турмайдиганлар гуруҳига ажратиб рўйхатга олинади. Никоҳда турмайдиганлар гуруҳига бўйдоқлар, бевалар ва ажралганлар киради.

Аҳолининг никоҳда туриши аҳоли такрор барпо бўлиши ва оилалар шаклланишида асосий демографик омил сифатида аҳамиятлидир.

Аҳолининг оилавий ҳолати ва таркиби демографик жараёнларга бевосита таъсир кўрсатади.

Маълумки, жамиятда инсонлар оила муҳитида оила аъзоси бўлиб, турли гуруҳларда гуруҳ аъзоси бўлиб ёки ўзлари алоҳида ёлғиз ҳолда яшайдилар. Аҳолининг бундай гуруҳларга бўлиниб яшаши унинг оилавий ҳолатини билдиради.

Аҳолининг оилавий ҳолати ҳақидаги маълумотлар аҳоли рўйхати ўтказиш йўли билан тўпланади. Ўзбекистон

¹ Демографический энциклопедический словарь, М., 1985., С.67.

статистикасида аҳоли оилавий ҳолати бўйича уч гуруҳга ажратилган ва аҳоли рўйхати дастурига киритилган.

1. Оила билан бирга оила аъзоси бўлиб яшовчилар.

2. Оиладан алоҳида, лекин оила билан мунтазам алоқани сақлаб қолган ҳолда яшовчилар.

3. Ёлғиз яшовчилар.

Ўзбекистонда аҳолининг оилавий ҳолатига оид тўлароқ статистик маълумотлар 1939 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатлари маълумотларидан бошлаб мавжуддир. Ушбу маълумотлар кўрсатишича 1939 йилда Ўзбекистон аҳолисининг 93,3 фоизи оила аъзоси бўлиб, оила билан бирга 6,7 фоизи эса оиладан алоҳида яшаганлар. Агар бу кўрсаткичлар 1989 йил ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари билан солиштирилса республика аҳолисининг оилавий таркибида катта ижобий ўзгаришлар бўлгани маълум бўлади. Чунки 1939—1989 йилларда аҳолининг оила аъзоси бўлиб, оила муҳитида яшовчи қисми 2 фоизга кўпайди ва жами аҳолининг 95,3 фоизини ташкил этди. Ёлғиз яшовчилар эса, деярли икки марта камайди.

Аҳолининг оилавий таркиби деганда оила аъзоси бўлиб яшовчи аҳолининг оила турлари бўйича тақсимланиши тушунилади¹. Аҳолининг оилавий таркибини ифодаловчи асосий кўрсаткичлар аҳолининг оила катталиклари, яъни оилада яшовчи кишилар миқдорига қараб ва оиланинг ижтимоий гуруҳлари бўйича тақсимланишидир.

Савол ва топшириқлар.

1. Аҳоли сони ва таркибини демографик моҳиятияни ёритинг.

2. Дунё аҳолиси сони ва таркибини ҳудудий хусусиятларини ёритинг.

3. Ўзбекистон аҳолисининг сони ва таркибини ўрганиб, хусусиятларини очиб беринг.

4. Ўзбекистонда аҳолининг оилавий ҳолати ва таркибини таҳлил этинг.

¹ Демографический энциклопедический словарь. М 1985.394—395 бетлар

МАВЗУ – V: ДЕМОГРАФИК КОЭФФИЦИЕНТИЛАР.

РЕЖА:

1. Демографик коэффицентлар ҳақида.
2. Туғилиш ва унинг коэффицентлари.
3. Ҳалим ва унинг коэффицентлари.
4. Никоҳ ва ажралиш (никоҳнинг бекор этилиши) коэффицентлари.

Демографик жараёнлар (туғилиш, ҳалим, никоҳ ва ажралаш) ни мукаммал ўрганишда, уларни турли аҳоли гуруҳлари, давлатлар, дунё ҳудудлари бўйлаб қиёслашда, келажак истиқболини аниқлашда, демографик коэффицентлардан фойдаланилади. Ушбу коэффицентлар ёрдамида ўрганилаётган демографик жараённинг керакли жиҳатлари чуқур ва қиёсий даражада ўрганилади. Маълум тарихий давр ёки икки ҳудуд орасида демографик фарқларни статистик маълумотлар орқали бевосита аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун ҳар бир демографик жараённи коэффиценти ҳисобланади. Бунинг учун қайд этилган демографик жараённинг 1000 кишига нисбатан бўлган миқдорли аниқланади. Демак 1000 киши демографик жараёнларни ўрганишда мезон ҳисобланади. Бу кўрсаткич промилла, деб юритилади ва қуйидагича $\frac{0}{100}$ белгиланади.

Демографик коэффицентлар алоҳида демографик жараёнларни ифодалайди. Демографик коэффицентлар умумий, махсус ва хусусий жиҳатларга эгадир.

Туғилиш ва унинг коэффиценти. Туғилиш – маълум авлодларни ташкил этувчи аҳоли гуруҳидаги бола кўриш жараёнидир. Туғилиш – биологик жараён. Лекин у ижтимоий – иқтисодий муҳит таъсирида ўзгариб боради. Жамиятнинг ижтимоий – иқтисодий таркибидаги ўзгаришлар туғилиш даражасини белгилайди.

Туғилишнинг биологик асоси инсоннинг пуштлилиги, (плодовитость) насл қолдириш, авлод қолдириш қобилиятидир. Эрақ билан аёл, яъни никоҳ жуфтларининг фарзанд кўришга бўлган биологик қобилияти пуштлилик, деб аталади ва бу тушунча демографияда кўпроқ аёлларга

нисбатан қўлланилиб, ҳар бир аёлнинг фарзанд кўриш давридаги (ўртача 15–49 ёш) жами ҳомиладорлиги билан белгиланади. Пуштлилик эркак ва аёлнинг биологик хусусиятларига, саломатлигига боғлиқдир. Илмий манбаларда қайд этилишича, соғлом аёллар фарзанд кўриш даврида энг кўпи 35 тагача ҳомиладор бўлиши (эгизаклар ҳам битта ҳомиладорлик ҳисобланади) мумкин экан. Лекин ҳар бир аёл ўртача 10–12 та тирик фарзанд кўриши, 10–15 марта ҳомиладор бўлиши (ўлик туғилиши, бола ташлаш ҳолатлари билан бирга) мумкин.

Туғилиш—тирик туғилган болаларни ифодаловчи биологик жараён бўлиб, у инсонларнинг репродуктив майли, яъни фарзанд кўришга бўлган муносабати билан боғлиқдир. Репродуктив майл эса инсон яшаётган ижтимоий—иқтисодий муҳит билан боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Натижада инсон ўз пуштлилигидан, яъни бола кўришга бўлган биологик имкониятидан тўла фойдаланмайди. Ўзининг болани тарбиялаш вога етказиш учун зарур бўлган барча ижтимоий—иқтисодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, фарзанд кўришга ҳаракат қилади, яъни фарзандлар туғилишини чеклайди, назорат этади.

Туғилиш даражаси—туғилиш коэффицентлари ёрдамида ўрганилади. Тағилишнинг умумий, махсус ва хусусий коэффицентлари мавжуддир.

Туғилишнинг умумий коэффиценти. Ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сонини ифодалайди ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади.

$$n = \frac{N}{TP} \cdot 1000$$

T—ўрганилаётган давр (йил)

P—ўрганилаётган даврдаги аҳолининг ўртача сони.

N—ўрганилаётган даврда туғилган болалар сони.

Туғилишнинг умумий коэффиценти одатда промилледа ҳисобланади. Бу коэффицентдан туғилиш даражасини ифодалашда кўпроқ фойдаланилади. Унинг ёрдамида маълум ҳудуд ёки авлодлардаги туғилишда рўй бераётган ўзгаришлар умумий тарзда ўрганилиши мумкин. Лекин туғилишнинг умумий коэффиценти туғилиш даражасини ифодалашда

бироз дағалликларга йўл қўяди. Чунки бу кўрсаткичга аҳолининг ёш ва жинсий таркиби бевосита таъсир этади. Агар ўрганилаётган ҳудуд аҳоли таркибида фарзанд кўриш ёшига етмаган болалар (0–14) ва фарзанд кўриш ёшидан ўтган кексалар (60 ва ундан юқори ёшдаги аҳоли гуруҳи) салмоғи юқори бўлса, туғилиш умумий коэффициентининг бироз паст даражада ифодаланишига олиб келади.

Демограф олимлар Б.Ц.Урланис, В.А.Борисовлар томонидан туғилиш даражасини туғилиш умумий коэффициенти ёрдамида баҳолаш мезони аниқланган. Умумий мезон бўйича ўрганилаётган ҳудуд ёки аҳоли гуруҳида туғилишнинг умумий коэффициенти 16 промилледан кам бўлса туғилиш даражаси паст: 16–24 промилле бўлса – ўрта, 25–29 промилле бўлса – юқори ва 40 промилледан баян бўлса туғилиш даражаси жуда юқори ҳисобланади¹.

Туғилишнинг махсус коэффицентлари туғилиш даражасидаги ўзгаришларни аниқ ифодалайди, туғилишни атрофлича ўрганишида қўлланилади. Ушбу коэффицент алоҳида эркалар ва аёллар гуруҳига нисбатан ҳисобланиши мумкин. Демографик тадқиқотларда асосан репродуктив ёшдаги (15–49 ёш) аёлларга нисбатан қўлланилади. Туғилишнинг махсус коэффицентига ҳар 1000 та 15–49 ёшдаги аёлларга нисбатан туғилган болалар сони аниқланади ва қуйидагича ифодаланади: $F_{15-49} = \frac{N_{15-49}}{TW}$

F_{15-49} – туғилишнинг махсус коэффицентини.

N_{15-49} – ўрганилаётган даврда 15–49 ёшни аёлларда туғилган болалар сони.

T – ўрганилаётган давр (йил).

W – репродуктив ёшдаги аёллар сони (15–49 ёш, туғилиш даражаси паст давлатларда 15–44 ёшдаги аёллар олинади).

Туғилишнинг махсус коэффицентини эркаларга нисбатан ҳам ҳисобланади. У ҳолда ҳар 1000 та 15–49 (14–54 ёшлар учун ҳам ҳисобланади) ёшдаги эркаларга нисбатан туғилган болалар сони аниқланади.

Туғилишнинг хусусий коэффицентлари – туғилишнинг ўрганишдаги энг аниқ коэффицентлар бўлиб, маълум ёш

¹ Демографический энциклопедический словарь. М., 1985 с. 60

гуруҳларда туғилиш даражасини ифодалайди. Бу коэффициент одатда ҳар 1000 га 15—19, 20—24, 25—29, 30—34, 35—39, 40—44 ва 45—49 ёш гуруҳидаги аёлларда туғилаётган болалар сонини аниқлашда қўлланилади ва қуйидагича ифодаланади:

$$F_{x,y} = \frac{N_{x/y} + y}{TW_{x/y} + y} \cdot 1000$$

$F_{x,y}$ — туғилишнинг махсус ёш гуруҳи бўйича коэффициентини.

$N_{x/y} + y$ — маълум ёш гуруҳидаги оналардан туғилган болалар сони.

T — ўрганилаётган давр (йил)

W — ўрганилаётган ёш гуруҳидаги аёлларнинг ўртача сони.

Туғилишнинг йиғиндиси (суммарный) коэффициентини туғилиш даражасини энг аниқ ифодаловчи кўрсаткич бўлиб, унда дунё ҳудудлари, давлатлар ва маълум аҳоли гуруҳларидаги туғилиш даражасини ифодалашда қўлланилади. Ҳудудлар бўйича туғилиш даражасини таққослаганда ҳам асосан туғилишнинг йиғинди коэффициентини ишлатилади. Туғилишнинг йиғинди коэффициентини маълум авлодга тегишли ҳар бир аёлнинг ҳаёти давомида (ўлим ва ёш таркибидаги ўзгаришлардан қатъий назар, ҳар бир ёш гуруҳидаги туғилиш даражаси сақланган ҳолда) тузқан болаларининг ўртача сони. Туғилишнинг йиғинди коэффициентини туғилишнинг ёш гуруҳлари коэффициентлари йиғиндисига тенг.

$$F_{\text{индиси}} = \sum_{x=15}^{49} y \cdot F_{x/y} + y$$

y — ёш гуруҳлари орасидаги давр (интервал)

Туғилишнинг йиғинди коэффициентини 4.0 дан юқори бўлса — туғилиш даражаси юқори 2.15 дан кам бўлса туғилиш даражаси паст ҳисобланади.

Ўлим ва унинг коэффициентлари. Ўлим авлодларни ҳаётдан кўз юмиш жараёнини ифодалайди ва қатор омиллар (эндоген, экзоген) таъсирида содир бўлади. Ўлим жараёни маълум аҳоли гуруҳларида, авлодларда, давлатларда ва жамият тараққиёти босқичларида ижтимоий — иқтисодий шароитларга боғлиқ ҳолда, инсон ҳаётининг турли давларида содир бўлади. Ўлим жараёнини ифодалашда

қуйидаги коэффициентлардан фойдаланилади. Ҳалининг умумий коэффициенти:

$$m = \frac{M}{TP} \cdot 1000$$

m — Ҳали умумий коэффициенти (промиледа ифодаланади).

M — Ҳалилаётган даврдаги ўлганлар сони.

T — давр.

P — Ҳалилаётган даврдаги аҳолининг ўртача сони.

Ҳалининг умумий коэффициентига ҳам аҳолининг ёш ва жинсий таркиби бевосита таъсир кўрсатади. Аҳоли таркибида қариялар салмоғининг кўплиги Ҳалининг умумий коэффициентини кўтарилишига олиб келиши мумкин. Ҳали жараёнида бўлаётган ўзгаришларни аниқ Ҳалида унинг махсус коэффициентлари — ёш гуруҳлари ва жинслар бўйича алоҳида ифодаланади.

Ҳалининг ёш гуруҳлари бўйича коэффициенти — алоҳида ёшлар (1,2,3,4,5,...) ёки ёш гуруҳлари (1—4, 5—9, 10—14...) бўйича ҳисобланиб ҳар 1000 та Ҳалилаётган ёшдаги аҳолига нисбатан шу ёшдаги ўлганларнинг ўртача сонини аниқлайди ва промиледа ($\frac{\%}{100}$) ифодаланади.

$$m_{x, x+z} = \frac{M_{x, x+z}}{TP_{x, x+z}}$$

$m_{x, x+z}$ — Ҳалининг ёш гуруҳлари бўйича коэффициенти ифодаси.

T — Ҳалилаётган давр, йил.

$M_{x, x+z}$ — Ҳалилаётган ёш гуруҳидаги жами ўлганлар сони.

$P_{x, x+z}$ — Ҳалилаётган ёш гуруҳидаги аҳолининг ўртача сони.

Ҳалининг ёш гуруҳлари бўйича коэффициенти ёрдамида ҳар бир ёш гуруҳида содир бўлаётган Ҳали қоллари ва омиллари Ҳалилади, ва Ҳали жадвали тузишда фойдаланилади. Аҳоли гуруҳидаги Ҳали жараёнини

ўрганишда гўдаклар ўлими, яъни бир ёшгача (0–12 ой) бўлган болалар ўлими ҳам жуда аҳамиятлидир. Чунки, кўп ҳолларда гўдаклар ўлими бир мунча кўпроқ бўлиб, аҳоли ўлимининг умумий коэффициентининг юқори бўлишига сабаб булади. Шунинг учун ҳам гўдаклар ўлими алоҳида ҳисобланади.

Гўдаклар ўлими ҳар 1000 та тирик туғилган болаларга нисбатан, шу ёшда ўлган гўдакларнинг сонини билдиради ва промилледа ифодаланади.

Бир ёшгача улган жами болалар сони

•1000-

урғаниётган даврдаги бир ёшгача булган тирик туғилган болалар сони

Аҳоли ўлим даражасини ўрганишда оналар ўлимини мукамал ўрганиб бориш зарурдир. Оналар ўлим туғилиш даражаси юқори, ижтимоий–иқтисодий ривожланиши нисбатан суст, давлатларда баланд бўлиб, аҳоли ўлим кўрсаткичларига бевосита таъсир этади.

Оналар ўлимига ҳомиладорликнинг охириги (28 ҳафтадан кейин) ҳамда фарзанд туғилгандан кейинги (6 ҳафта) даврда содир бўлган аёллар ўлими киритилади. Оналар ўлими ҳар 1000 та туққан аёлларга ёки ҳар 1000 та тирик туғилган болаларга нисбатан ҳисобланади.

Никоҳ ва унинг коэффициентлари.

Никоҳ эркак билан аёлнинг тарихан таркиб тошган, жамият томонидан муайян тартибга солиб туриладиган ўзаро, ҳамда болаларига нисбатан муносабатлари шаклидир. Никоҳ ўз эволюциясига, турларига эга бўлган социал жараёндир. Жамият тараққиётининг маълум даврида пайдо бўлган никоҳ, жамият ривожланиши билан такомиллашиб, шаклан ўзгариб боради. Никоҳнинг энг дастлабки тури ибтидоий жамиятнинг дастлабки босқичига мансуб бўлган гуруҳий никоҳ эди. Гуруҳий никоҳда икки қабила, икки уруғ аёл ва эркаклари ўртасида никоҳ муносабатлари шаклланган бўлиб, бир уруғ ёки қабилага мансуб эркак ва аёллар ўртасидаги никоҳ муносабатлари тақиқланган эди. Бундай никоҳлар экзогам никоҳлар деб ҳам аталади. Кейинчалик жамиятдаги ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар, чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдони, самоатни, урбанизацияни ривожланиб бориши, синфий жамиятни ташкил топиши, аёл ва эркакнинг жамиятдаги, оиладаги

ўрнига боғлиқ ҳолда никоҳ турлари ҳам мос равишда ўзгариб борди. Аста – секин полигам (кўп никоҳлилиқ, одатда кўпхотинлилиқ тушунилади) никоҳ туридан моногам (якка никоҳ, яъни бир эркак ва бир аёл ўртасидаги никоҳ) никоҳ турига ўтибди. Моногам никоҳ синфий жамиятга хос бўлган никоҳ туридир.

Никоҳни қайд этиш, яъни рўйхатга олиш фуқаролик тартиби қонун – қоидаларва диний урф – одатларга кўра амалга оширилади. Ҳар бир давлатда никоҳга кириш ёш йигит ва қизлар учун белгиланган ва давлат, оила ҳамда никоҳ қонуллари орқали расмийлаштирилган. Никоҳга кирувчилар сони давлат махсус ташкилотлари томонидан мунтазам рўйхатга олиб борилади.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида дунёдаги барча халқларда никоҳ турлари унинг қайд этилиши, мақсади ва вазифалари ўзаро жуда яқин бўлсада, лекин никоҳ ёши, ёш гуруҳлари, жинслар бўйича никоҳда турувчилар салмоғи, яъни никоҳлилиқ даражаси турличадир.

Никоҳ жараёнини аҳолишунослик фанлари тизимига кирувчи қатор фанлар ўз мақсадларига мос равишда таҳлил этадилар, ўрганадилар.

Демографияда никоҳ аҳоли такрор барпо бўлишига бевосита таъсир этувчи демографик жараён сифатида, ўз ўрганиш услуби, коэффициентлари ёрдамида таҳлил этилади. Аҳоли гуруҳидаги никоҳлилиқ даражасини никоҳ коэффициентлари ёрдамида аниқ ўрганилади. Никоҳ коэффициентлари – аҳолини (эркаклар ва аёлларнинг) никоҳда бўлишини ифодаловчи нисбий кўрсаткич бўлиб, у маълум даврда қайд этилган никоҳлар сонини никоҳ ёшидаги аҳолига (16 ёшдан юқори) нисбати билан ўлчанади.

Никоҳнинг умумий ёш гуруҳлари ва йиғинди коэффициентлари мавжуддир. Никоҳнинг умумий коэффициенти – маълум ҳудудда маълум даврда никоҳга кирганлар сонининг шу ҳудуд аҳолисининг ўртача сонига нисбатан ифодалайди.

$$R = \frac{B}{P_{16+}} \times 1000$$

B – бир йилда никоҳга кирганлар сони

P_{16+} – 16 ёш ва ундан юқори никоҳ ёшидаги аҳоли.

Никоҳнинг умумий коэффиценти орқали маълум давлат ёки аҳоли гуруҳи никоҳ динамикасидаги ўзгаришлар, никоҳга ижтимоий иқтисодий омиллар таъсирини ўрганиш мумкин. Лекин, никоҳнинг умумий коэффиценти ҳам туғилиш ва ўлимнинг умумий коэффицентлари каби аҳолининг ёш жинсий таркибига боғлиқдир.

Аҳолининг никоҳ ҳолатини ўрганишда никоҳнинг ёш гуруҳлари коэффиценти аниқ кўрсаткич ҳисобланади. Бу коэффицент ёрдамида маълум ёш гуруҳлардаги (16—19, 20—24, 25—29...) эркаклар, аёллар, бўйдоқлар, ажралганлар, беваларга нисбатан никоҳда турганлар сони аниқланади.

Никоҳнинг ёш гуруҳлари коэффиценти маълум ёшда никоҳга кирганлар сонини шу ёшдаги аҳоли сонига нисбатан ифодалайди.

Никоҳнинг йиғинди коэффиценти — никоҳнинг ёш гуруҳлари (16—69 ёшдаги эркаклар ёки аёллар) коэффицентининг йиғиндиси бўлиб, ўрганилаётган авлоднинг ҳаёти давомидаги никоҳлар сонини ифодалайди. Ушбу коэффицентда ўлим ҳоллари ва авлод сонига таъсир этувчи омиллар ҳисобга олинмайди. Одатда никоҳнинг йиғинди коэффиценти бир кишига нисбатан ҳисобланади ва маълум авлоднинг никоҳда бўлиш ҳолатини ифодалайди. Шунингдек мазкур коэффицент орқали ўрганилаётган авлодда биринчи, иккинчи никоҳга кириш ва никҳсизлик ҳолатлари ҳам ўрганилади.

Ажралиш ва унинг коэффицентлари. Ажралиш — эр — хотиннинг ҳаётлик даврида никоҳнинг бекор этилишидир. Ажралиш — мураккаб социал жараён бўлиб, қатор омиллар таъсирида содир бўлади. Уларга жамиятда никоҳнинг тутган ўрни, никоҳ турлари, ҳар бир давлатда никоҳ ва ажралиш ҳақидаги мавжуд қонунлар, давлат томонидан оила мустаҳкамлиги борасида олиб борилаётган сиёсат, аёлларнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, фарзандсизлик, оила турмуш тарзи, дин, урф одатлар, алкоголизм ва наркомания кабиларни киритиш мумкин. Ушбу омиллар таъсирида жамият тараққиётининг турлича босқичларида, давлатларда, халқларда ва аҳоли гуруҳларида ажралиш даражаси турлича бўлади. Ажралиш жараёнини ўрганишда қатор коэффицентлардан фойдаланилади.

Ажралишнинг умумий коэффиценти — маълум даврдаги ажралиш сонини шу даврдаги аҳолини ўртача сонига нисбатини ифодалайди, ва промилледа белгиланади.

$$a = \frac{A}{P} \cdot 1000$$

A — маълум даврдаги ажралиш сони.

P — ўрганилаётган даврдаги аҳолининг ўртача сони.

Шунингдек, ажралишнинг ёш гуруҳлари коэффиценти (маълум ёш гуруҳлари эркаклар ва аёлларда содир бўлган жами ажралишлар сонини шу ёш гуруҳидаги жами эркаклар ва аёлларга нисбатан); ажралишнинг махсус коэффиценти (маълум ёш гуруҳида эркаклар ёки аёлларда содир бўлган жами ажралишлар сонини шу ёш гуруҳидаги оилали эркаклар ва аёлларга нисбатан) ва никоҳ давомийлиги бўйича ажралишнинг махсус коэффицент (никоҳда туришнинг маълум даврида ажралганлар сонининг ана шу давр бошида қайд этилган жами никоҳлар сонига нисбати) лари ҳам мавжуд бўлиб, улар орқали ажралиш жараёнидаги ўзгаришлар мукамал ўрганилади.

Савол ва топшириқлар.

1. Статистик маълумотлар асосида Ўзбекистон ва унинг вилоятларида туғилиш ва ўлим коэффицентларини ҳисобланг.

2. Илмий манбалардан фойдаланиб, дунё ҳудудлари ва Ўзбекистон бўйича туғилиш жараёнидаги ўзгаришлар ва уларнинг омилларини ёритинг.

3. Дунё ҳудудлари ва Ўзбекистон бўйича аҳоли ўлими ва унинг сабабларини баён этинг.

4. Статистик йилномалар асосида, дунё давлатлари бўйича, аҳоли ўртача умр кўриш жадвалини тузинг ва таҳлил этинг.

5. Статистик маълумотлар асосида, Ўзбекистон вилоятларида никоҳ ва ажралиш коэффицентларини ҳисобланг.

6. Илмий манбаалар ва статистик маълумотлар асосида никоҳнинг дунё бўйлаб ҳудудий хусусиятларини ёритинг.

7. Дунё этник гуруҳлар бўйича ажралиш ва унинг омилларини баён этинг.

Мавзу—VI . АҲОЛИНИНГ ТАҚРОР БАРПО БЎЛИШИ ВА УНИНГ КОЭФФИЦИЕНТЛАРИ.

1. Аҳолининг тақрор барпо бўлиши ва унинг коэффицентлари.

2. Демографик ўтин босқичлари.

Аҳолининг тақрор барпо бўлиши жамият давомийлигини таъминловчи асосий жараён бўлиб, инсон авлодининг мунтазам янгилашиб туришидир. Инсон дунёга келиб яшайди, балогат ёшига етиб, фарзанд кўради, насл қолдиради. Бу узвий жараён туфайли жамиятда авлодлар алмашади, аҳоли тақрор ва тақрор барпо бўлаверади. Аҳолининг тақрор барпо бўлиши жамиятнинг мавжудлигини, аҳоли сонини ўсиб боришини таъминловчи асосий биологик жараёндир. Лекин, у бевосита ижтимоий—иқтисодий муҳит билан боғлиқ ҳолда содир бўлади. Баъзан муттахассислар аҳоли тақрор барпо бўлишини аҳолининг уч асосий: табиий, худудий (миграция) ва социал ҳаракатлари йиғиндиси сифатида таҳлил этадилар.

Аҳолининг тақрор барпо бўлишида унинг табиий ҳаракати, яъни туғилиш ва ўлим асосий омил ҳисобланади. Туғилишнинг юқори бўлиши аҳоли тақрор барпо бўлиши жараёнини кучайтиради ва аҳоли сонини ўсиб боришига олиб келади. Авлодларнинг алмашуви, уларнинг узоқ яшаши эса ўлим жараёнига боғлиқдир. Ўз навбатида инсон ҳаётида ўлимнинг содир бўлиши юқорида қайд этилганидек, қатор эндоген ва экзоген омиллар, аксарият ҳолларда жамиятдаги социал муҳит таъсирида содир бўлади. Инсон ҳамisha узоқ умр кўришга интилади. Хар бир жамиятда инсоннинг узоқ умр кўриши, авлодлар саломатлиги учун ижтимоий—иқтисодий имкониятлар яратилади. Натижада инсонларнинг узоқ умр кўришига, ўлим ҳолларини эса социал чора—тадбирлар билан бошқаришга эришилади.

Авлодларни узоқ умр кўриши, ташқи муҳит билан узоқ мулоқатда бўлиши унинг демографик майлига ҳам таъсир кўрсатади. Аҳоли тез суръат билан камайиб боришига ҳам омил бўлади. Натижада авлодлар ўртасида туғилишни, яъни насл қолдиришни бошқариш ҳоллари кенг тарқала бошлайди. Демак, аҳолининг тақрор барпо бўлиши

унинг табиий ҳаракатига боғлиқ. Аҳоли табиий ҳаракати эса ўз вақтида социал муҳит таъсирида ўзгариб боради.

Маълум ҳудуд ва давлат аҳолисининг такрор барпо бўлишида аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши, яъни ҳудудий ҳаракати ҳам аҳамиятлидир. Илмий тадқиқотларнинг кўрсатишича аҳоли такрор барпо бўлишининг асоси бўлган туғилиш, шаҳар турмуш тарзи таъсирида камайиб борган. Аксинча, қишлоқ турмуш тарзи туғилишни нисбатан юқори даражада сақланиб қолишига олиб келган. Аҳолининг шаҳардан қишлоққа, ёки қишлоқдан шаҳарга келиб яшаши бевосита унинг репродуктив майлига таъсир этиб, туғилишни камайиши ёки кўтарилишига олиб келади. Худди шундай аҳолининг социал ҳаракати, яъни унинг маълумотлилик даражасини ошириб бориши, илм малака талаб этган хизмат доирасида фаолият кўрсатиши, тиббий билимлардан кўпроқ хабардор бўлиши, унинг узоқ умр кўришига, насл қолдириш — фарзандлар кўришига ҳам бевосита таъсир кўрсатади.

Инсониятнинг пайдо бўлиши, жамиятнинг ривожланиши давомида аҳоли такрор барпо бўлишини бошқариш тизимида катта ўзгаришлар кузатилган. Аҳолининг такрор барпо бўлиши, туғилиш ва ўлим жараёнларини бошқариш орқали маълум мақсадга йўналтирилади.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши, яъни авлодлар алмашилиш жараёни жамият тараққиётининг турли босқичларида, давлатларда, миллатларда ўзига ҳос хусусиятга эгадир. Ана шу хусусиятларни аниқ билиш учун аҳоли такрор барпо бўлишини ифодаловчи махсус кўрсаткичлар, яъни коэффициентлардан фойдаланилади.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг брутто коэффициенти. Ҳар бир аёлнинг репродуктив, яъни фарзанд кўриш даврида (15—49 ёш) ўрганилаётган даврдаги туғилиш даражаси сақланган ҳолда, нечта қиз бола кўриши мумкинлигини аниқлаб беради. Ушбу коэффициент қуйидаги формула орқали ифодаланади.

$$R = \delta \sum_{15}^{49} x_{fx}$$

R — брутто коэффициентнинг ифодаси.

δ — туғилганларнинг умумий миқдорига қиз болалар салмоғи(0,488).

f_x — ёш гуруҳлари бўйича туғилиш коэффициентини.

$\sum_{15}^{49} - 15 - 49$ ёш гуруҳлари туғилиш коэффициентининг

йигиндиси.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг брутто коэффициентига ўлим ҳисобга олинмайди.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто коэффициентини. Бу коэффициент, аҳоли такрор барпо бўлишининг соф коэффициентини бўлиб, у авлодлар алмашиб даражасини аниқ ифода қилади, чунки бу кўрсаткичда туғилган қиз болаларни онасини ёшига етгунга қадар яшаб борганлари ҳисобга олинади. Бошқача қилиб айтганда аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто коэффициентига ўлим эҳтимоли ҳисобга олинади ва нетто коэффициентини формуласи қуйидагича ифодаланди:

$$R_0 = RIX$$

R — брутто коэффициент.

L_x — Онасининг ёшигача яшаган қизлар.

Агар, $R_0 > 1$ бўлса, аҳоли ўсиб боради ва кенгайган аҳоли такрор барпо бўлиши содир бўлади; $R_0 < 1$ бўлса, аҳоли сони камайиб боради ва қисқарган аҳоли такрор барпо бўлиши юз беради; $R_0 = 1$ бўлса, аҳоли сони ўзгармайди. Бундай ҳолни оддий аҳоли такрор барпо бўлиши дейилади.

Демографик ўтиш, деб аҳоли такрор барпо бўлишини, бир турдан иккинчи турга (кенгайган аҳоли такрор барпо бўлишидан, қисқарган аҳоли такрор барпо бўлишига) ўтишига айтилади. Демографик ўтиш концепцияси фанда биринчи марта француз демографи А.Ландри томонидан 1903—1934 йилларда яратилган ва уни демографик революция деб аталган. 1945 йилда америкалик демограф Ф.Ноутстайн «Демографик ўтиш» иборасини таклиф этди.

XIX асрнинг охирида аҳоли туғилиши ва ўлим ҳоллари биологик қонуниятларгагина эмас, балки социал шарт—шароитлар билан боғлиқ ҳолда содир этилиши қайд этилган. Жамият тарихий ривожланиши жараёнида аҳоли такрор барпо бўлишида чуқур ўзгаришлар юз берди. 1950 йилларга келиб, жамиятда демографик жараёнлар (никоҳ, туғилиш ва ўлимни) бошқариш жараёни кенг тарқалди.

Жамият тараққиётида рўй берган йирик ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар, аҳолининг демографик майлига бевосита таъсир этди. Айниқса, қатор давлатларда аҳолининг фарзандлар сонига бўлган муносабати ўзгарди. Кўпболалик ўрнини ўртача болалик, кам болалик эгаллай бошлади. Оилани кўп фарзандга бўлган талаби аста-секин урбанизация жараёни, sanoatни ривожланиши, аёллар билим даражасини ошиб бориши, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини ўзгартириб бориши билан боғлиқ ҳолда камая борди. Шунингдек жамиятда илм-фаннинг, айниқса тиббиётнинг ривожланиши аҳолига тиббий хизматнинг кенг тарқалиши аҳоли ўртасида ўлимни кескин камайтиришга, ўртача умр кўриш даврини эса узайтиришга сабаб бўлди. Хомилдорликни олдини олувчи воситалар ҳақидаги билимлар мунтазам шаклланиб борди. Бу воситалардан фойдаланиш, эса кенг тарқала бошлади. Қатор давлатларда туғилишни нисбати юқори даражада сақланиб туриши, ўлимнинг эса кескин камайтириши, аҳоли сонини бирдан ўсиб боришига сабаб бўлди. Бу жараён дунёдаги ривожланаётган давлатларда, айниқса 1960–1970 йилларда кескин тус олди. Аҳоли сонини тез суръатлар билан кўпайтириб боришини аҳолишунос олимлар «Демографик революция» ёки «Демографик портлаш» деб атадилар. Аҳолининг бундай тез суръат билан кўпайтириб бориши ҳар бир давлат учун ижтимоий иқтисодий муаммоларни юзага келтирди. Натижада кўпгина давлатлар ўсиб бораётган аҳоли сонини чеклашга ҳаракат қилдилар, «Туғилишни назорат этиш» дастури қабул қилинди ва туғилиш жараёни экзоген (ташқи) омиллар таъсирида бошқарила бошланди. Аҳоли такрор барпо бўлишини ташкил этган икки асосий жараён туғилиш ва ўлимни бошқарилиши аҳоли такрор барпо бўлиш суръатини, ўзгаришига олиб келди. Аҳоли такрор барпо бўлиши бир турдан иккинчи турга ўта бошлади. Ушбу ҳолни юқорида қайд этилганидек демографик ўтиш деб белгиланди. Демографик ўтиш жараёни босқичма-босқич содир бўлди. Муттаҳассислар томонидан демографик ўтиш тўрт босқичга ажратилди.

Биринчи босқич. Бу босқич ривожланган мамлакатларда XX аср ўрталарида кузатилди. Унда аҳоли ўртача даражада туғилиш ва ўлим ҳоллари камая бошлади. Лекин ўлим даражаси туғилишга қараганда жуда тез суръат билан камаяди.

Баъзи давлатларда эса туғилиш деярли камаймайди. Натижада аҳолининг табиий ўсиши жуда юқори даражада бўлади.

Иккинчи босқич. Ўлимнинг камайиши жараёни давом этади ва камайиши энг кульминацион нуқтага етади. Туғилишнинг камайиш суръати эса жадаллашади. Натижада, аҳоли табиий ўсиши секинлаша боради.

Учинчи босқич. Ушбу босқичда юқори босқичларда рўй берган туғилишни ва ўлимни камайиши, аҳоли ўртача умр кўриши мuddатини узайиши патижасида аҳоли таркибида қариялар салмоғи кўпайиб боради. Бу ҳол ўлим ҳолатини кўпайиб боришига олиб келади. Туғилиш яна ҳам камайиб боради ва оддий аҳоли такрор барпо бўлиши содир бўлади. Яъни нетто коэффициент 1 га тенглашади. Бошқача қилиб айтганда. Ҳар бир она ўз ўрнига фақат биттадан қизни – бўлажак онани қолдиради холос. Бу босқичда аҳоли ёш таркибида стабиллашув тўлиқ кузатилмади. Аҳоли таркибида ўлим ҳоллари кам бўлган гуруҳ – ёшлар салмоғи нисбатан баланд бўлади.

Тўртинчи босқичда ўлим ҳоллари юқори даражада бўлади. Ўлим ва туғилиш коэффициентлари тенглашади. Демографик стабиллашув жараёни тугалланади.

Дунёдаги қатор ривожланган давлатлар XX асрнинг 80 йилларида учинчи босқичнинг тугалланиш даврига ўтганлиги кузатилади. Шу даврда, кўпгина ривожланган давлатлар эса демографик ўтиш биринчи босқичнинг охириги ва иккинчи босқичнинг бошланиш давридадилар.

Савол ва топшириқлар.

1. Аҳоли такрор барпо бўлишининг брутто ва нетто коэффициентларини (дунё давлатлари ва Ўзбекистон учун) маълумотлар ёрдамида ҳисобланг.
2. Илмий манбалардан фойдаланиб, дунё ҳудудларида аҳоли такрор барпо бўлиши хусусиятларини ёритинг.
3. Демографик ўтиш ва унинг босқичларини баён этинг

МАВЗУ VII. ОИЛА ВА УНИНГ ДЕМОГРАФИК ТАРАҚҚИЁТИ.

РЕЖА:

1. Оила, унинг турлари ва вазифалари.
2. Оиланинг демографик тараққиёти ва уни ўрганиш.
3. Уй хўжалиги.

Оила жамият тараққиётининг маҳсули сифатида ўзининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихига эга. Оиланинг дастлабки шакли ибтидоий жамоа тузуми даврида пайдо бўлди. Маълумки, ибтидоий жамоа тузумининг биринчи босқичида инсонлар тўда-тўда бўлиб яшаганлар. Улар орасидаги жинсий муносабатлар тартиб-қоидага эга бўлмаган. Бир нечта эркак ва бир нечта аёл фарзандлари билан бир оила бўлиб яшаганлар, ўзаро турмуш кечиришган. Оиланинг бундай шакли фанда «Полигамия» — кўп никоҳлик, деб аталади.

Қулдорлик даврида эса жамият тараққиётида юз берган ижтимоий — иқтисодий ўзгаришлар асосан, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши натижасида, оиланинг таркиби ҳам, шакли ҳам ўзгарди. Дехқончилик ва чорвачиликнинг ривожланиши ижтимоий ишлаб чиқаришда эркаклар қадрини оширди, моддий маҳсулотлар яратишда эркаклар улуши юқори бўла бошлади. Натижада ота хуқуқига асосланган патриархал оила вужудга келди.

Энди бир эркак оила бошлиғи бўлиб, у хотинлари, фарзандлари ва қуллари билан бир оила бўлиб яшардилар. Бундай оилалар кўпхотинлик, яъни «полигиния» асосида ташкил бўлган полигамия оила шакли билан моногам — бир никоҳли оила ўртасидаги оралиқ оилаларни ташкил этганлар.

Қулдорлик даврдан феодализмга ўтиш ҳамда феодализм ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши оиланинг «моногам», яъни якка никоҳлилик кўринишининг пайдо бўлишига асос бўлди. Ушбу даврда хўжалик юртишда ота-она фарзандлари, набира — чеваралари билан бирга иштирок этишган. Улар биргаликда экин экиб, ҳосил йиғиб, моддий бойлик яратишган. Ушбу

даврда ота — она, ўғил — қиз, келин — кўёв, набиралари бирга бир нечта бўғинли оила бўлиб яшашган.

Капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шароитида эса, йирик — йирик саноат корхоналарининг пайдо бўлиши натижасида, майда дехқон хўжаликлар, майда ҳунарманда оилалар инқирозга учради. Болаларнинг меҳнатидан фойдаланиш, уларга ишчи кучи сифатидаги талаб аста — секин камайиб боради. Кўп бўғинли катта оила бўлиб яшаш ҳоллари йўқола бошлади ва оиланинг янги тузилиши — эр — хотин ва болалардан иборат бўлган нуклеар — ядро оила юзага келади.

Оила пайдо бўлиши ва ривожланишини илмий ўрганиш шуни кўрсатадики, оиланинг ташкил бўлишида асосий омил — никоҳ ва қариндошлик муносабатлари бўлиб, бу ҳол оилага берилган илмий таърифда ўз ифодасини топган¹.

Оила — инсонларнинг табиий биологик, никоҳ қон — қариндошлик, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларда асосланган, турмуш бирлиги ва ўзаро жавобгарлик орқали боғланганган ижтимоий гуруҳидир.

Оиланинг бугунги шаклида оила аъзолари бир — бирлари билан умумий турмуш, маънавий ҳуқуқий, психологик муносабатлар ва ўзаро жавобгарлик ҳис — туйғулари билан боғланиб турадилар. Оилада ҳар бир оила аъзосининг ўз ижтимоий ўрни бордир. Оила асосини эр — хотин ташкил этади. Лекин оилада эр — хотин унинг фарзандлари, ота — онаси, ака — ука, опа — сингил ва бошқа қариндош — уруғлар ҳам яшашлари мумкин.

Демак оила турли мезонлар асосида ташкил тонар экан, ушбу мезонларни ўз мазмунига кўра, шартли равишда демографик, ижтимоий ва иқтисодий мезонларга ажратиш мумкин.

Оиланинг демографик мезонларга кўра турлари:

1. Маълумки оила ташкил бўлишига аввало эркак билан аёл ўртасидаги никоҳ бирлиги асос бўлади. Ана шу никоҳ бирлигига асосан оила икки турга бўлинади.

Полигам — кўп никоҳли оилалар, бундай оилалар юқорида қайд этилганидек бир эркак, бир нечта аёл билан никоҳда туриши, оила кўриши мумкин.

¹ Демографический энциклопедический словарь М., 1985г.

Моногам — бир никоҳли оилалар, яъни бир эр — как бир аёл билан никоҳда туради, оила қуради.

Қайта тузилган — иккинчи никоҳли оилалар.

2. Оила унда истиқомат этувчи оила аъзоларининг таркибига қараб ҳам турларга бўлинади:

Оддий (нуклеар) оила, унда эр — хотин никоҳга кирмаган, яъни турмуш қурмаган фарзандлари билан яшайди. Бундай оилалар турлари энг кўп тарқалгандир.

Мураккаб (кўп бўғинли) оилалар, бундай оилаларда икки ёки ундан ортиқ, авлод вакиллари истиқомат этишади. Масалан, ота — она оила қурган фарзанди ва набиралари билан ёки бобо, буви, ота — она ва фарзанд ўз ёлалари билан истиқомат этишади.

3. Оила ядросини ташкил этган эр — хотин ҳаётлигига, шу оилада бирга яшаш ва яшамаслигига қараб ҳам оилалар турлича бўлади.

— Тугал (тўлиқ) оилалар, эр — хотин ҳаёт бўлган бирга яшаган оилалар.

4. Оилада истиқомат этувчи оила аъзоларининг миқдорига кўра:

Кичик оилалар (2 — 4 кишилиқ)

Ўрта оилалар (5 — 6 кишилиқ)

Катта оилалар (7 — 8 ва ундан кўп кишилиқ) мавжуддир.

5. Болалар сонига кўра: фарзандсиз, бир болали, кам, ўртача ва кўп болали оилалар (давлатларда, турли даврларда ушбу мезонлар турличадир.) Шунингдек оилани ижтимоий ва ижтимоий мезонлар асосида ҳам турларга бўлинади.

Оилани ҳудудий жиҳатларга кўра шаҳар, қишлоқ ва аралаш турдаги оилаларга ҳам ажратилади.

Оила вазифалари — қатор фан соҳасидаги олимлар, жумладан, аҳолишунос олимлар томонидан ҳам ўрганилган. Лекин оила вазифаларининг ягона тизими, таснифи тузилмаган. Ҳар бир тадқиқотчи оила вазифаларини ўзларининг алоҳида илмий йўналишларига мос равишда ифода этганлар. Масалан оила бўйича кўп тадқиқот олиб борилган аҳолишунос олимлардан А.Г. Харчев оиланинг барча вазифаларини бирлаштириб, «оиланинг социал вазифалари» деб атади ва вазифаларни 2 гуруҳга ажратади.

Биринчи гуруҳга оиланинг авлод яратиш, иккинчи гуруҳга эса хусусий мулк тўпланиши, уни авлоддан авлодга ўтказиш ва бошқа ижтимоий вазифаларни киритади.¹

Йирик оилашунос олим Э.Қ.Васильева оила вазифаларини уч гуруҳга ажратади: 1. Бола туғилиш жараёни. 2. Моддий ва маънавий бойликларни истеъмол қилиш, бола тарбиялаш, бўш вақтдан фойдаланиш жараёни. 3. Инсонларнинг ишлаб чиқариш қобилияти.¹ К.Баздиров эса оила вазифаларини икки гуруҳга ажратади: 1. Демографик вазифалар. 2. Ижтимоий вазифалар².

Демографик вазифаларга оилада фарзандларнинг туғилиши, оиланинг кенгайиб бориши, ижтимоий вазифасига эса, оиланинг иқтисодий, истеъмолчилик, маълумотлилик, тарбиявий жараёнларни киритади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳар бир тадқиқотчи оила вазифаларини ўрганар экан, унинг авлод яратиш, фарзандларни тарбиялаш, оила аъзоларининг моддий эҳтиёжини таъминлаш кабиларни санаб ўтадилар.³ Ҳақиқатдан ҳам оила пайдо бўлгандан то ҳозирги даврга қадар у бажариб келган вазифалар чуқур илмий таҳлил этилса, уларни асосан уч йўналишда ифодалаш мумкин. Бу йўналишлар фарзандларнинг туғилиши, уларни тарбиялаш ва моддий эҳтиёжини қондиришдир. Шунинг учун ҳам оила вазифаларини уч гуруҳга ажратиш тўғрироқ бўлади.

Оиланинг демографик вазифаси. Оиланинг ижтимоий вазифаси. Оиланинг иқтисодий вазифаси.

Оиланинг демографик вазифасига — унинг демографик фаолияти, яъни оилада фарзандларнинг туғилиши, инсон наслини, жамиятни давом эттирувчи — авлод яратиш киради.

Оиланинг ижтимоий вазифасига — оилада фаорзандларни тарбиялаш, инсон сифатида камолга етказиш, уларнинг табиатга, жамиятга ва ўзаро муносабатларини шакллантириш, дам олиш ва саломатлигини тиклаш кабилар киради.

¹ Харчев А.Г. Быт и семья в социологическом обществе Л., 1960. С. 16-19.

² Васильева Э.К. семья и ее функции. М., 1975 с. 112-126 бетлар.

³ Баздиров К. Развитие семьи и демографическая политика. (В кн.: «Семья

⁴ Демографический энциклопедический словарь. (М. «Советская энциклопедия», 1985. 395-396 бетлар), Панкратова М.Г. Функции семьи в понимании сельского жителя Социальные исследования. (М., 1972, №7 Шомуров Ф.Б. Шомуров Ш.Б.)

Оиланинг иқтисодий вазифасига оила аъзоларини озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа яшаш учун зарур бўлган моддий воситалар билан таъминлаш киради.

Оила жамият махсули сифатида ташкил топиб, ривожланиб борар экан, унинг жамият олдидagi ўз масъулиятлари ҳам ошиб боради. Бу масъулият оила зиммасига юқорида айтилганидек, инсон наслини жамиятни давом эттирувчи авлод яратиш, уларни тарбиялаш, камолга етказишдек вазифаларни юклайди. Оила ушбу вазифаларни бажарар экан, ўзи ҳам маълум маънода тараққий этиб боради. Оиланинг тараққий этишини у бажараётган вазифалар моҳиятига биноан уч йўналишда белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Оиланинг демографик тараққиёти.

Оиланинг ижтимоий тараққиёти.

Оиланинг иқтисодий тараққиёти.

Оиланинг ижтимоий тараққиёти оила аъзоларининг маълумотлилик даражаси, ижтимоий мавқеи, саломатлиги борасидаги ҳамда уларнинг таълим-тарбия, урф-одат, фан ва маданият, табиат ва жамиятга бўлган муносабатларининг такомлланиши боришидир.

Оиланинг озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва бошқа яшаш учун зарур бўлган нарсалар билан таъминланиш даражасининг ўзгариб бориши, унинг иқтисодий тараққиётини белгилайди.

Оиланинг демографик тараққиёти деганда эса, оиланинг ташкил топиши, миқдори, демографик таркиби ва фаолиятининг маълум даврларда ўзгариб бориши тушунилади.

Кўришиб турибдики, оила ўз моҳияти билан жамият ҳаётининг турли қирраларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам оила қатор ижтимоий фанларнинг ўрганиш мавзусидир.

Демография—оиланинг миқдорий ўзгариб бориши ва ташкил топишидаги демографик омилларни, таркибини ва унинг энг муҳим вазифаси бўлмиш авлод яратиш, яъни тўғилиш жараёнини ўрганади.

Демография оилани ўрганар экан, асосий эътиборни унинг авлод яратувчилик, жамиятни давом эттирувчилик фаолиятига қаратади. Оиланинг демографик тараққиёти, асосан статистик маълумотлар ёрдамида ўрганилади. Бундай

маълумотлар эса, оилани мунтазам рўйхатга олиб бориш ва аҳоли ўртасида социолого—демографик тадқиқотлар ўтказиш йўли билан тўпланади.

Жаҳон статистикасида «Оила» тушунчаси билан бирга «уй хўжалиги» тушунчасидан ҳам фойдаланилади. Унда аҳолининг оилавий ҳолати ҳақидаги маълумотлар уй хўжаликлари бўйича тўпланади. «Уй хўжалиги» бирга хўжалик юритувчи, бирга яшовчи кишиларни бириктирувчи ижтимоий—иқтисодий ячейкадир.¹ Уй хўжалиги тушунчаси оиладан фарқ қилиб, унда фақат қариндошлик муносабатлари асосида бириккан кишиларгина эмас балки, ижтимоий—иқтисодий муносабатлар асосида бирга яшовчи бегона кишилар ҳам, алоҳида мустақил хўжалик юритувчи ёлғиз кишилар ҳам киритилади.

Уй хўжалиги тушунчаси ҳамма давлатларда ҳам бир ҳил эмас. У ҳар бир давлатнинг ижтимоий—иқтисодий шароитига, унда истеҳомат этувчи халқнинг турмуш тарзига, урф—одатларига боғлиқдир. Баъзи давлатларда уй хўжалиги учун кишиларнинг бирга яшаши асос қилиб олинса бошқа бир давлатда эса уларнинг бирга овқат тайёрлаши, бирга овқатланиши асос қилиб олинган.

Уй хўжалиги икки турга бўлинади: шахсий ва жамоа хўжалиги. Шахсий уй хўжалигида бир уйда яшовчи, бирга хўжалик юритувчи ва ўзларига ўзлари овқат тайёрловчи кишилар гуруҳи киради. Бундай гуруҳларда бир уйда, ёки бир нечта уйда яшовчи ёки уйи бўлмаган кишилар ҳам яшашлари мумкин. Бундай уй хўжалигида, бир уйда яшовчи ота—она, бола, қариндошлардан ташқари икки ёки ундан ортиқ бир хўжалиқда яшовчи, лекин қариндош бўлмаган ёлғиз кишилар, хизматкорлари билан яшовчи ёлғиз аёл ёки эркеклар ҳам киради. Қариндош бўлмаган икки ёки ундан кўп кишилар яшовчи шахсий уй хўжалиги 1980—1985 йилларда АҚШ даги уй хўжаликларнинг 10% яқинини Канадада—5,6, Янги Зеландияда—7,5, Белгияда—3,6, ва Японияда 0,2% ни ташкил этган.¹

Жамоа хўжаликларига болалар, қариялар ногиронлар уйлари, қамоқхоналар, казармалар, сурункали касаллар

¹ Демографический энциклопедический словарь. М., 1985. С. 127.

¹ Население мира. Демографический справочник. М., 1989. с. 160.

яшовчи касалхоналар ва бошқа шунга ўхшаш муассасалар киради.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, жуда кўп давлатларда уй хўжалигининг асосий қисмини никоҳ ва қон – қариндошлик асосида ташкил топган оилалар ташкил этади. Бундай уй хўжалиги фанда «Оилавий уй хўжалиги» дейилади. Демография ана шу оилавий уй хўжалигини, аниқроғи – оилани ўрганади.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР.

1. Оиланинг жамиятдаги ўрни, турлари ва вазифалари.
2. Оиланинг демографик хусусиятлари.
3. Уй хўжалиги ва унинг турлари.
4. Ўзбекистонда оиланинг демографик тараққиёт хусусиятларини ёритинг.

Мавзу – VIII: АҲОЛИ МИГРАЦИЯСИ ВА ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР.

РЕЖА:

1. Миграция: турлари, кўрсаткичлари ва омиллари.
2. Миграциянинг демографик жараёнларга таъсири.

Миграция сўзи лотинча «migration» сўздан олинган бўлиб, кўчиш деган маънони билдиради. Кишиларнинг яшаш, ишлаш, ўқиш мақсадида, маъмурий чегаралардан ўтган ҳолда, бир манзилгоҳдан иккинчи манзилгоҳга доимий ёки маълум муддатга кўчиши миграция дейилади. Демак, аҳолининг ҳудудлар бўйлаб ҳаракати аҳоли миграциясини ифодалайди. Миграцияда иштирок этган кишиларни эса «мигрантлар» деб аталади.

Миграция йўналишига биноан ташқи ва ички миграцияга бўлинади.

Ташқи миграция – бир давлатдан иккинчи давлатга, бир қитъадан иккинчи қитъага аҳолининг кўчишидир. Бу жараёнда давлатлар аҳолиси қайта тақсимланади ва уларда аҳолининг камайиши ва кўпайиши кузатилади.

Ички миграция — бир давлатнинг ичида аҳолининг ҳудудлар бўйлаб кўчишидир. Бундай миграцияда маълум давлат ичида шаҳар ва қишлоқ, туманлар бўйлаб аҳолининг қайта тақсимланиши содир бўлади. Лекин шу давлат аҳолисининг умумий сони ўзгармайди. Аҳоли миграцияси ўз моҳиятига кўра уч турга, яъни доимий, вақтинча (мавсумий) ва тебранма (маятниксимон) миграцияга бўлинади.

Доимий миграция — БМТ таърифига биноан аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб бир йилдан кўп яшаб қолишидир. Вақтинча миграция эса аҳолининг бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб, маълум муддат яшаб қайтишидир. Вақтинча миграцияга аҳолининг ўқиш, армия хизмати, шартнома асосида ишлаш учун вақтинча яшаш жойини ўзгартиришини киритиш мумкин. Тебранма миграцияда кишилар бир манзилгоҳдан бошқа бир манзилгоҳга ишлаш ёки ўқиш мақсадида ҳар куни ёки бир ҳафтада қатнашидир. Ушбу миграция аксарият ҳолларда урбанизация шароитида ривожланиб боради. Тебранма миграцияни асосий йўналиши қишлоқдан шаҳарга, кичик шаҳарлардан катта шаҳарларга томон бўлади.

Илмий манбаларда аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга бўлган ҳаракатини яъни кўчишини ифодалашда «Аҳолининг миграцион ҳаракати», «Аҳолининг механик ҳаракати», «Эмиграция», «Имиграция», «Реэмиграция» тушунчаларидан фойдаланилади. «Аҳолининг миграцион ҳаракати», «Аҳолининг механик ҳаракати», тушунчалари асосан бир жараёни — аҳолини кўчишини ифодалайди. Эмиграция — аҳолининг маълум давлатдан кўчиб кетиш жараёни бўлиб, уларни, яъни кўчиб кетганларни эмигрантлар дейилади. Иммиграция — маълум давлатга аҳолининг кўчиб келиш жараёни бўлиб, кўчиб келганларни иммигрантлар дейилади. Аҳолини кўчиб кетган давлатига яна қайтиб кўчиб келиши реэмиграция жараёни ҳисобланади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки. «Эмигрант» ва «Имигрант» тушунчалари учун халқаро ягона таъриф мавжуд эмас. Бу тушунчалар бўйича ҳар бир давлатнинг ўз мезонлари бордир. Масалан, Болгарияда «иммигрант» шу давлатга жойлашиш мақсадида бошқа давлатдан келганлар: «эмигрант» эса — Болгарияни бутунлай ташлаб бошқа давлатга яшаш учун кетганлар: Польшада — олдин хоризда,

яъни бошқа давлатда яшаб, кейинчалик шу давлатга доимий гражданлик учун келганлар — «иммигрантлар» деб; Польшани бутунлай ташлаб кетганлар эса «эмигрантлар» деб аталади. Россияда — Россияга ишлаш ёки ўқиш мақсадида 1,5 йилдан кўп муҳлатга келганлар ва уларнинг кузатувчилари «иммигрантлар; деб, ўқиш ёки ишлаш учун 1,5 ойдан кўп муҳлатга бошқа давлатга кетганлар «эмигрантлар» деб аталади. АҚШда — қонуний асосда бошқа давлатлардан доимий яшаш мақсадида АҚШ га келганлар «иммигрант»лар деб «аталади». «Эмигрант» ларга эса таъриф йўқ.

Аҳолининг миграцион ҳаракатига кўплаб омиллар таъсир этиши мумкин. Уларга ижтимоий: сиёсий, миллий, диний, экологик, ҳарбий ва демографик омилларни киритиш мумкин. Умуман халқаро миграцияни олти гуруҳга ажратилади:

1. Оилавий ва бошқа сабабларга кура, доимий яшаш мақсадида бир давлатдан иккинчи давлатга кетган эмигрантлар.

2. Мигрант — меҳнаткашлар.

3. Нолегал иммигрантлар.

4. Қочоқлар.

5. Студентлар, стажер — тадқиқотчилар, илмий ходимлар ва ўқитувчилар.

6. Турли мақсадда кўчиб юрувчилар — туристлар, дам олувчилар, анжуманларга қатнашувчилар ва ҳ.к.¹

Ҳозирги халқаро миграцияда асосий ўринни меҳнат миграцияси эгаллайди. Чунки ҳозирги даврда инсоннинг яшashi учун иқтисодий омилнинг аҳамияти кучайди.

Дунёда ва унинг алоҳида ҳудудларида жамият тараққиётининг маълум бир тарихий даврларида турли ижтимоий гуруҳларидаги миграцион ҳаракатни ўрганишда миграция кўрсаткичларидан фойдаланилади. Айниқса миграция жараёнини демографик нуқтаи назардан ўрганилганда унинг кўрсаткичлари атрофлича таҳлил этилади.

Миграция кўрсаткичлари:

¹ Н.В.Альсон, Б.С.Хорев. Экономическая и социальная география мира, М., 2000г., с.136.

1. Миграциянинг абсолют ва нисбий сон маълумотлари.

2. Миграцион ҳаракатнинг интенсивлиги ёки коэффиценти (маълум ҳудудда яшовчи аҳолида ҳар 100 кишига тўғри келувчи мигрантлар сони).

3. Миграция сальдоси (бир йил давомида кўчиб келган аҳоли билан, кўчиб кетган аҳолининг айирмасига) тенг. Миграция сальдоси манфий ёки мусбат бўлади ва у абсолют (масалан йилига 3000 киши) ҳамда нисбий кўрсаткичларда (100 ва 1000 киши ҳисобига) ифодаланади.

Маълумки миграция аҳоли кўчиб келган ҳудуднинг ҳам, кўчиб кетган ҳудуднинг ҳам демографик ҳолатига таъсир қилади. 1980 йилларда аҳоли ўсишида ташқи миграциянинг роли АҚШ, Канада, Франция, Австралия каби давлатларда ўртача 25 фоизни ташкил этган. Бошқача сўз билан айтилса, юқорида қайд этилган давлатларда аҳоли ўсишининг $\frac{1}{4}$ қисмини иммигрантлар ташкил этган.

Мигрантлар оқими йўналган ҳудудларда, миграция сальдоси ижобий, яъни кўчиб келганлар сони, кўчиб кетганлар сонидан ортиқ бўлади. Натижада бундай ҳудудларда аҳоли сони ўсиб боради. Бу ҳол ўз навбатида никоҳ ҳолатига, оилалар миқдорининг ошиб боришига, туғилиш жараёнига ижобий таъсир кўрсатади. Аҳоли кўчиб кетаётган ҳудудларда эса ёшлар салмоғи, жами аҳоли таркибида камайиб боради, меҳнат ёшидан катта бўлган аҳоли салмоғи эса ортиб бориб, ҳудуднинг демографик ҳолатига салбий таъсир кўрсатади.

Аҳолининг бир ижтимоий – иқтисодий муҳитдан иккинчи муҳитга ўтиши унинг демографик майлига (никоҳга кириш ва оила қуришига, оиладати фарзандлар сонига, оила мустаҳкамлигига муносабати ва ҳ.к.) бевосита таъсир этади. Шунингдек, аҳоли миграцияси меҳнат ресурслари шаклланишида ҳам муҳим омиллардан ҳисобланади.

Мигрантлар оқими аҳолининг ёш жинсий таркибида ўз аксини топади. Меҳнат ресурслари ортиб боради. Натижада қатор муаммолар юзага келади ёки аксинча меҳнат ресурсларининг камайиб кетиш ҳоллари ҳам юзага келиши мумкинки, бу ҳам муаммоларга сабаб бўлади.

Савол ва топшириқлар.

1. Миграция ва унинг турлари.

2. Миграцияга таъсир этувчи объектив ва субъектив омиллар.

3. Аҳоли миграциясининг демографик ҳолатга таъсири. Ўзбекистон мисолида кўрсатинг.

4. Илмий манбаалардан фойдаланиб, дунёда ва Ўзбекистонда аҳолининг асосий миграцион ҳаракатлари ва уларнинг омилларини ёритинг.

МАВЗУ – IX : ДЕМОГРАФИК БАШОРАТ

РЕЖА:

1. Демографик башорат ва унинг аҳамияти.
2. Демографик башорат услублари.
3. Демографик башорат тарихи.

Демографик башорат деганда маълум ҳууд аҳолисининг сони, таркиби ва демографик вазияти истиқболини илмий асосланган ҳолда олдиндан аниқлаш тушунилади. Ҳар қандай ижтимоий – иқтисодий башоратлар, демографик башорат заминида тузилади. Келажакда ишлаб чиқариш лозим бўлган маҳсулотлар миқдорини режалаштириш, аҳолига хизмат қилувчи барча социал соҳаларни ривожлантириш учун аввало келажакдаги аҳоли сони, ёш – жинсий таркиби, оилалар сонини билиш лозимдир. Айниқса, аҳолининг ёш таркиби бўйича башорати муҳим аҳамиятга эгадир. Келажакда мактабгача бўлган болалар муассасалари, мактаблар, олий ва махсус ўқув юрталарини қурилишини режалаштириш учун келажакда қанча бола мактабгача муассасаларига қатнаши мумкин, қанча бола мактаб ёшига етиши, қанча бола мактабни тугатиб олий ва махсус ўқув юрталарига бориши ҳақидаги маълумотлар зарурдир.

Аҳолини ёш – жинсий таркиби ҳақидаги башорат тиббий хизмат кўрсатиш тизимининг ривожланиши учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Аҳоли ёш – жинсий таркиби бўйича тузилган башорат асосида келажакда қанча болалар ва аёллар шифокорлари, аҳолининг кекса гуруҳига хизмат қилувчи кардиологлар, онкологлар, невропатологлар каби муттахассислар тайёрлаш режалаштирилади.

Келажакда, янги иш ўринларини тайёрлаш, халқ хўжалиги соҳаларини ривожлантириш истиқболларини аниқлашда эса меҳнат ёшидаги аҳоли ҳақидаги башорат илмий асос бўлиб хизмат қилади. Умуман, иқтисодий ва аҳоли ижтимоий ҳаётининг барча қирралари истиқболини режалаштиришда шу социал жараёнларнинг қатнашчилари, истеъмолчилари ва яратувчилари бўлмиш аҳоли гуруҳлари ҳақидаги демографик башорат зарурдир. Акс ҳолда келажак учун режалаштирилган ҳар қандай ижтимоий — иқтисодий жараён ижобий натижа бермайди.

Демографик башорат, демография фани ва демографик тадқиқотларнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Демографик башорат — башорат этилаётган даврга қараб, қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли бўлади.

Қисқа муддатли демографик башорат — 5 йилга мўлжалланган бўлиб, турли хўжалик ва режалаштириш ташкилотларида кўпроқ қўлланилади. Қисқа муддатли башоратда аниқлик даражаси нисбатан юқори бўлади. Чунки 5 йил давомида аҳолини ўлими ва туғилиш жараёнида ҳам кескин ўзгариш рўй бермайди. Меҳнат ресурслари, фарзанд кўриш ёшидаги аҳоли гуруҳи, нафақа ёшидаги аҳоли гуруҳлари ҳақидаги маълумотлар аниқ бўлади. Асосан туғиладиган болалар сони махсус ҳисоб — китоблар, услублар орқали ҳисобланади.

Ўрта муддатли демографик башоратлар — 30 йилгача бўлган давр учун ҳисобланади. Ушбу башоратда аҳоли туғилиш ва ўлим жараёнлари, аҳоли миграциясида содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар ҳамма асосда ўрғанилади ва башорат тузишда ҳисобга олинади.

Узоқ муддатли демографик башоратлар 30—60 йилга мўлжалланади. Бундай башоратлар аҳоли туғилиши ва ўлимининг келажакдаги ўзгаришлар ҳақидаги гипотезаларга асосланади. Узоқ муддатли демографик башоратда аҳоли миграциясини ҳисобга олиш бир мунча мураккаброқ кечади. Чунки аҳоли миграцияси ижтимоий — иқтисодий ўзгаришлар билан бир қаторда жамиятда, табиатда юз берган тасодифий жараёнлар билан ҳам боғлиқдир. Шу туфайли узоқ муддатли демографик башоратларнинг аниқлик даражаси нисбатан пастроқ бўлиши мумкин.

Демографик башорат услублари. Демографик башоратнинг энг оддий услуби аҳоли умумий сонини маълум давридаги ўзгаришини аниқлашдир. Бу услубда башорат қилинаётган даврнинг бошланишидаги демографик ҳолат асос қилиб олинади ва шу ҳолатга асосан башорат қилинадиган давр учун аҳоли сони ҳисобланади. Ушбу услуб қуйидаги формулада ўз аксини топган:

$$P_t = P_0 e^{ekt}$$

P_t – башорат қилинаётган даврнинг охиридаги аҳоли сони.

P_0 – башорат этилаётган даврнинг бошланишидаги аҳоли сони.

K – башорат қилинаётган давр учун назарда тутилган аҳолининг ўсиши.

t – башорат этилаётган давр.

e – натурал логарифмлар асоси.

Юқорида қайд этилган услуб ёрдамида маълум ҳудуддаги аҳолининг умумий сони башорат этилади. Лекин, бу башорат аҳоли сонидаги ўзгаришни жуда аниқ кўрсата олмайди. Чунки башорат этилаётган даврда ижтимоий – иқтисодий шароитларни ўзгариши билан боғлиқ ҳолда туғилиш, ўлим ва аҳоли миграциясида кескин ўзгаришлар ҳам бўлиши мумкинки, улар аҳоли сонига бевосита таъсир кўрсатади.

Демографик тадқиқотларда аҳолининг ёш ва жинсий таркиби бўйича башорат этиш жуда аҳамиятли бўлиб, унда аҳоли таркибидаги ўзгаришлар нисбатан аниқ ёритилади. Аҳолининг ёш – жинси бўйича башорат этишда ёш гуруҳларнинг «суриш» услуби қўлланилади. Бундай услубда башорат этилаётган даврда ҳар бир ёш гуруҳини башорат этилаётган давр бошидаги мавжуд миқдори олинади. Ундан бир йил давомида ўлганлар сонини айириб, кейинги йилга шу гуруҳи сони аниқланади. Масалан, 2000 йил 1 январда 11 ёшга кирганлар сони, 1999 йил 1 январда 10 ёшга кирганлар сонидан, 1.01.1999 й. – 1.01.2000й давомида 10 ёшдан 11 ёшгача ўлган болалар сонини айирмасига тенг. Ана шу тарзда ҳар бир ёш гуруҳини «суриб» кейинги йил учун аҳоли сони аниқланади. Лекин, бундай услубда башорат этиш учун ёш гуруҳлари бўйича ўлим ҳоллари, яъни «ўлим жадавали» ҳисобланган бўлиши лозим

Ёш гуруҳларни суриш услуги билан башорат қилинганда, башорат этилаётган давр бошидан кейинги йил учун туғилганлар сони, яъни «Р» ёшдагиларни аниқлаш лозим бўлади. Масалан, башорат этилаётган давримиз 1999 йилдан бошланса, 1999 йилда туғилганлар, яъни «О» ёшдагилар аниқ, улар 2000 йилда 1 ёшга тўладилар. Лекин, 2000 йил учун туғилажак болалар сонини аниқлаш лозим бўлади. Бунинг учун фарзанд кўриш ёш гуруҳларидаги 15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44 ва 45–49 ёш гуруҳлари) аёллар сонини шу ёш гуруҳидаги туғилиш коэффициентига кўпайтирилади ва кейинги йили шу гуруҳдаги ҳар 1000 та аёл печта фарзанд кўриши аниқланади. Масалан, Ўзбекистонда 1999 йилда 15–19 ёшли аёллар «Х» ни ташкил этган. Шу йили 15–19 ҳар 1000 та аёлга нисбатан «У» фарзанд туғилган. Демак, $x_{1999}^{15-19} \cdot y_{1999}^{15-19} = z_{2000}^{15-19}$ га тенг. Ана шундай услуб билан ҳар бир ёш гуруҳида кейинги 2000 йилда туғилажак болалар сони аниқланади. Ҳар бир ёш гуруҳида туғилиши мумкин бўлган болалар сони аниқланиб, ҳаммаси кўшилади:

$$Z_{2000}^{15-19} + Z_{2000}^{20-24} + Z_{2000}^{25-29} + Z_{2000}^{45-49} = \sum Z_{2000}^{15-49}$$

ва 2000 йилда туғилиши мумкин бўлган жами болалар сони аниқланади.

Шу тариқа 2001, 2002, 2003 ва кейинги башорат этилаётган йиллар учун ҳам туғилажак болалар сони аниқланади. Фақат бунинг учун, ёш гуруҳлари бўйича туғилиш коэффициентлари, туғилишдаги ўзгаришлар, ўлим ҳоллари, миграция, аҳоли репродуктив майлидаги ўзгаришларни мутахассислар томонидан ҳисобга олинади.

Демографик башоратда меҳнат ёшидаги аҳолининг ёш – жинсий маълумот, касб – малакаси бўйича келажак таркибини аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, ана шу башорат асосида ҳар бир давлат ва унинг ҳудудларида келажақдаги меҳнат ресурслари баланси ишлаб чиқилади.

Аҳолининг оилавий таркибини башорат этиш ҳам муҳим демографик тадқиқотдир. Чунки оила жуда кўп маҳсулотларни истеъмолчиси ҳисобланади. Келажақда оилаларнинг таркиби қандай бўлади, аҳолининг печта фоизи ёлғиз яшайди, неча фоизи оддий оилаларда, неча фоизи 2–3

авлод вакиллари яшовчи мураккаб оилаларада истиқомат эгадилар. Ёш оилалар салмоғи қандай бўлади? Ана шу саволларга оила таркибини башорат этиш орқали жавоб берилади ҳамда шу башорат асосида аҳолига турар жой, ишаш учун керак бўлган барча маҳсулотлар ишлаб чиқиш режालаштирилади.

Демографик башорат этиш ўз тарихига эгадир. Бу борадаги энг дастлабки ҳаракатлар қадимги Рим ва Грецияда кузатилган. Илмий асосланган биринчи демографик башоратлар XVII асрнинг охири XVIII асрнинг бошларида Л.Эйлер, Т.Мальтус, Пирла – Ридалар томонидан яратилган. XX асрнинг 20 йиларидан бошлаб аҳоли ўсишининг асосий компонентлари, туғилиш, ўлим жараёнларидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, такомиллашган услублар ёрдамида демографик башоратлар ҳисоблана бошланди. Ана шу йилларда Франция, Германия, Италия, Дания давлатлари аҳолисининг келажакдаги миқдори демографик башоратлар орқали аниқланди.

1921 йили Э.М.Тарасов, С.Г.Струмилинлар 1921 – 1941 йиллар учун Россия аҳолисининг демографик истиқболини ишлаб чиқдилар.

А.С.Новосельский, В.В.Поевский, М.В.Птух, Ю.А.Корчак – Чепурковский, А.П.Комнко, Б.Бабанинлар томонидан ҳам демографик башоратлар ишлаб чиқилган. Демографик башоратнинг услублари эса Россиялик аҳолишинус олимлар А.Я.Боярский, Б.Ц.Урланис, В.А.Борисов ишларида кенг ўрин олган.

Ўзбекистонда демографик башоратларни ишлаб чиқиш, асосан 1960 йиллардан бошланади. Республикада дастлабки демографик башоратлар аҳолишинус олим М.К.Қорахонов раҳбарлигида 1962 – 1980 йилларда ишлаб чиқилган. Кейинчалик республикада ҳар томонлама мукамал демографик башоратлар ишлаб чиқиш ривожланди. Бу борада аҳолишунос олимлар И.Р.Муллажонов Р.Н.Убайдуллаева, Н.С.Али – Қориев, О.Б.Ота – Мирзаев, А. Қаюмов, М.Р.Бўриева, Л.П.Максакова ва бошқаларнинг илмий ишларини келтириш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Демографик башорат ва унинг услублари.

2. Матнда келтирилган формулалардан фойдаланиб Ўзбекистон аҳолисининг яқин келажақдаги сонини ҳисобланг.

3. Ўзбекистонда аҳолининг ёш жинсий таркиби бўйича истиқболни аниқланг.

МАВЗУ—Х: ДЕМОГРАФИК СИЁСАТ.

Режа:

1. Демографик сиёсат мақсади ва вазифалари.

2. Демографик сиёсат ўтказиш услублари.

Демографик сиёсат — аҳоли сиёсатининг асосий қисми бўлиб, жамият тараққиётининг турли босқичлари ва турли давлатларда ўзига хос хусусиятларга, йўналишларга эгадир. Аҳоли сиёсати демографик сиёсатга қараганда кенг қамровли бўлиб, аҳолини ривожлантириш мақсадида олиб бориладиган ижтимоий — иқтисодий сиёсат йўналиши ҳисобланади.

Аҳоли ривожланиши эса, ўз навбатида унинг ҳам миқдорий ҳам сифатий жиҳатларини ўзгариб боришида намоён бўлади. Аҳолининг миқдорий ривожланиши деганда, маълум даврда, маълум ҳудуд аҳолиси ёки миллатнинг сон жиҳатидан ўзгариб бориши тушунилади. Аҳолининг сифатий ривожланиши эса, асосан унинг саломатлиги, ўртача умр кўриши, билим даражаси ва таълим тарбия олиши ва комиллигида ўз ифодасини топади. Аҳоли ривожланиши ижтимоий — иқтисодий ривожланишининг узвий қисми бўлиб, у ўз ичига аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёнини ҳам олади.

Аҳоли сиёсатининг мақсади давлат томонидан аҳолининг ҳам миқдорий (нормал, оптимал даражада) ҳам сифатий ривожланишини таъминлашдир.

Аҳоли ривожланишига маълум даражада таъсир этиб бориш тарихий жараёндир. Ушбу жараён жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида, шу даврнинг ижтимоий — иқтисодий шароитига мос ҳолда, алоҳида мазмунга эга бўлган. Жумладан, феодализм шароитида аҳоли ривожланишининг асосий элементи бўлган таълим тизими, нисбатан кам тараққий этган эди. Масалан, Ўзбекистонда

масжидлар, мадрасалар қошида таълим тизими жорий этилган. Уларни моддий таъминлаш мақсадида давлат ва айрим мулкдорлар томонидан вақф мулклари ажратилган. Инсонни меҳнатга тайёрлаш, жамият аъзоси учун зарур бўлган билимларни ахлоқий сифатларни ёш авлод, асосан онадан, оила муҳитида олар эди. Кейинчалик саноат аста — секин ривожланиб бориши натижасида меҳнатга тайёрлашда махсус билимлар, махсус фаолият зарур бўлиб қолди. Бу зарурат давлатда таълим тизимини янада ривожланишига, ёшларга махсус билим бериб, касб — ҳунар ўргатишга эҳтиёж яратди. Натижада. Ўлкамизда таълим тизими ташкил топди ва ривожланди. Ҳозирги даврда Ўзбекистонда аҳоли сиёсатининг асосий мақсади унинг сифатий ривожланишини ташкил этишдан иборатдир. Аҳолининг сифатий ривожланиши қуйидагиларни ўз ичига олади:

— аҳоли саломатлигининг ҳолати, болалар ва оналар ўлими ўртача умр даври:

— аҳолининг таълим даражаси ва унинг таркиби:

— аҳолининг касб — ҳунарга тайёргарлик даражаси:

— аҳолининг социал таркиби ва социал мобиллиги:

— аҳолининг урбанизациялашганлиги:

— аҳолининг ҳудудий ҳаракати:

— аҳолининг маънавий маданий қадриятлари ва уларни сақлаш, эъзозлаш.

Республикада аҳоли сиёсати ўзаро чамбарчас боғланган бўғинлардан ташкил топган. Ушбу бўғинларга демографик сиёсат, аҳоли миграцияси, урбанизация ва бандлик сиёсатларини киритиш мумкин.

Демографик сиёсат аҳоли сиёсатини узвий қисми бўлиб, унинг асосий мақсади аҳолини миқдорий ривожланишини бошқаришдан иборатдир. Демографик сиёсатнинг асосий объекти аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёни ҳисобланади.

Демографик сиёсат орқали кутилган, исталган аҳоли такрор барпо бўлиш турига эришилади. Маълумки, аҳоли такрор барпо бўлиши туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш каби демографик жараёнлар билан бевосита боғлиқдир. Шу боис ушбу жараёнларни сиёсат йўли билан жамият томонидан бошқарилиши ҳам демографик сиёсатни вазифаларидандир. Жамият тараққиётига назар ташласак, демографик

жараёнларни, айниқса туғилиш, никоҳни жамият томонидан блшқарилганлигини гувоҳи бўламиз. Хатто бу ҳақида энг қадимги олимлар Афлотун ва Арасту асарларида ҳам учрайди. Қадимги Римда туғилиш ва никоҳни озод инсонлар ўртасида қўллаб—қувватловчи, қонуналар қабул қилинган. Феодалистик жамиятда эса дин томонидан шундай қаттиқ қонуналар яратилганки, уларда никоҳ, чекланмаган туғилиш ва катта оилалар аҳолини мунтазам кўпайиб боришини омили сифатида ҳимоя қилинган, қўллаб—қувватланган. Капиталистик ишлаб чиқариш усулини ривожланиши эса демографик жараёнларда янги муаммоларни, йўналишларни келиб чиқишига сабаб бўлди. Капитализмда саноатни ривожланиши шаҳар турмуш тарзини кенгайтириши, аёлларни ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этиши туфайли, оилада фарзандга бўлган талаб камайди. Кўп болалаи оилаларда, капиталистик ишлаб чиқариш шароитида қатор иқтисодий муаммолар вужудга келди. Натижада, туғилиш ўз—ўзидан камая бошлади. Капиталистик ишлаб чиқариш усули ривожланган Франция ва бошқа Европа давлатларида туғилиш 19 аснинг биринчи ўн йиллигидан бошлаб камая борди. Ушбу давлатларда 20 асга келиб аҳолини табиий ўсиши ниҳоятда камайиб кетди. Аҳоли такрор барпо бўлиши кенгайган турдан, қисқарган турга ўтди. Натижада бу давлатларда аҳолини қариш—яъни «Демографик қариш» жараёни содир бўлди. Бу ҳол давлат томонидан махсус демографик сиёсат олиб боришни тақозо этди. 1946 йилда Францияда туғилишни кўтариш орқали аҳоли миқдорий кўнайтиришига эришиш мақсадида оилаларга биринчи ва иккинчи, айниқса учинчи фарзандларининг туғилишида алоҳида нафақа ажратилди. 1960—1970 йилларда туғилишни кўтариш мақсадидаги демографик сиёсат бошқа ривожланган капиталистик давлатларда ҳам олиб борилди. Лекин ушбу давлатлардаги хусусий мулкчилик формаси туғилишни кўпайтириш учун ҳамма чора—тадбирларни қўллашда баъзи муаммоларни келтириб чиқарар эди. Шу боис Европадаги ривожланган давлатларда туғилиш даражасини кўтариб, оптимал, нормал ҳолга келтириш жуда мушкул бўлмоқда.

Ривожланаётган давлатларда эса. Аксинча 1960—1970 йилларда туғилишнинг юғори даражада турганлиги ва ўлим

холларининг кескин камайганлиги натижасида аҳолининг табиий ўсиши жуда юқори даражада бўлди. Натижада Осиё, Африка ва Жанубий Америкада жойлашган қатор ривожланаётган давлатларда аҳоли сони бирдан кўпайиб кетди. Бу ҳолни демограф муттахассислар «демографик порглаш», деб атадилар. Ушбу давлатларда иқтисодий имконияти чекланган ҳолда аҳолисининг бундай тез кўпайиши, туғилишни чеклашга мажбур этди. Натижада қатор ривожланаётган давлатларда давлат томонидан «Оилани режалаштириш» яъни «туғилишни назорат этиш» борасида демографик сиёсат олиб борилди.

Демографик сиёсат ўтказиш услублари. Демографик сиёсат ўтказиш услубларини шартли равишда уч йўналишга ажратиш мумкин.

1. Иқтисодий.
2. Маъмурий – ҳуқуқий.
3. Ижтимоий – психологик (тарбиявий).

Иқтисодий услуб асосан туғилиш даражаси пасайиб кетган аҳоли такрор барпо бўлиши, аҳоли кўпайишини таъминлай олмаган ҳолларда қўлланилади. Бу услубда давлат томонидан ҳомиладор аёлларга (маълум даврда), у фарзанд кўргандан кейин ва фарзанди 2–3 ёшга етгунга қадар махсус нафақалар ажратилади, биринчи, иккинчи, учинчи фарзандларга иқтисодий ёрдам берилади. Кўп болалани оилаларга ҳам иқтисодий ёрдамлар бериб борилади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этувчи, ёш боласи бор аёлларга иш жойларидан баъзи бир имтиёзлар берилади, уларга ҳам фарзандларини тарбиялаб, ҳам ижтимоий фаолиятларини давом эттириш учун шароит яратилади. Шунингдек, баъзи давлатларда кам таъминланган оилаларга ҳам иқтисодий ёрдам ажратилади.

Туғилишни кўтариш борасида олиб бориладиган иқтисодий услубни яна бири – никоҳга кирган ёш оилаларни турар жой билан таъминлаш борасида давлат томонидан бериладиган имтиёзлар. Шунингдек, болалар кийимлари, озиқ – овқатларини арзон нарҳда сотиш, мактабгача тарбия муассасалари фаолиятининг сифатини яхшилаш, болалар ва оналар саломатлигини давлат томонидан муҳофаза этилиши, аҳолига маиший хизмат тизимини ривожланиши ва сифатли

хизмат кўрсатиш кабилар ҳам аҳоли такрор барно бўлишига ижобий таъсир этувчи иқтисодий омилар ҳисобланади.

Маъмурий – ҳуқуқий услубга аҳоли такрор барпо бўлиши, оиалар ташкил топишига турли қонулар орқали таъсир кўрсатиш киради. Масалан, аборт (ҳомилани сунъий йўл билан йўқ қилиш)ларни қонун билан ман этилиши, никоҳ ёшларини кўтарилиши, аҳоли миграцион ҳаракатини чеклаш, ёки ривожлантириш, оила бузилганда, эр ва хотин ажралишганда она ва бола ҳуқуқларини қонуний ҳимояси, болани ота – она олдидаги бурчини қонуний белгилаш, ҳомиладор аёлни ишга қабул қилишда, ёки ишдан бўшатишда улар ҳуқуқларини қонуний ҳимояси, нафақа ажратишда болалар сонини ҳисобга олиш каби жараёнлардир.

Ижтимоий – психологик услуб, ёки аҳолини «демографик тарбиялаш». Аҳолини демографик тарбиялашда аввало ёш авлодда оилага, оилада кутилаётган фарзандлар сонига бўлган муносабатини давлат ижтимоий – иқтисодий тараққиётига, аҳоли саломатлигига мос равишда шакллантириш лозим. Бунда оила асосий тарбия ўчоги ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ота – оналарнинг «демографик саводчилиги» га катта эътибор бериламоғи лозим. Демографик тарбиянинг яна бир муҳим ўчоги оммавий ахборот орқали демографик майлига таъсир этиш мумкин.

Демографик сиёсат ижтимоий – иқтисодий сиёсатнинг ажралмас қисми бўлмоғи лозим. Шундагина аҳолини ижтимоий – иқтисодий эҳтиёжларини ақс эттирган ҳолда ривожланиб боради.

Савол ва топшириқлар.

1. Аҳоли сиёсати ва демографик сиёсатнинг мақсад ва вазифалари.
2. Демографик сиёсат географияси ва хусусиятлари.
3. Ўзбекистон давлатида олиб борилаётган аҳоли сиёсатининг хусусиятлари.

ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР.
(Ўзбек тилида чоп этилган манбалар).

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997.
2. Ўзбекистон Давлат Статистика Депортаментининг 2001 йилга қадар чоп этилган республика аҳолисининг сони табиий ўсиши, миграцияси ва ижтимоий тараққиётига оид статистик йилномалар.
3. Ўзбекистонда 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, ва 1989 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари.
4. Қуръони Карим Тошкент, 1992 й.
5. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси Тошкент, 1998 й.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, 1992.
7. Абдурауф Фитрат. Оила. Тошкент, 1998 й.
8. Аёл – Оила – Хуқуқ. Давра суҳбати материаллари. Тошкент 1998 й.
9. Бўриева М.Р. оилада нечта фарзанд бўлгани маъқул. Тошкент, 1995 й.
10. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. Тошкент, 1997 й.
11. Бўриева М.Р. Оилани режалаштириш. Тошкент, 1999 й.
12. Бўриева М.Р. Оила ва демография асослари. (маърузалар матни). Тошкент 1999 й.
13. 1998 йил – Оила йили. Тошкент 1998 й.
14. Мустақиллик шароитида оила ва тарбия. Тошкент, 1994 й.
15. Назарова Х. Аҳоли миграциясида аёлларнинг роли. Тошкент, 1999 й.
16. Туғил ёшдаги аёлларни саломатлигини сақлаш. Тошкент, 1998 й.
17. Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурлари. Тошкент, 1991 й.
18. Ўзбекистон республикаси мустақиллик йилларида. Тошкент, 1997 й.
19. Шоумаров Ғ.Б. Шоумаров Ш.Б. Муҳаббат ва оила. Тошкент, 1994 й.

Рус тилида чоп этилган манбалар.

20. Антонов А.И. Социология рождаемости. М., 1980.
21. Антонов А.И. Медков В.М. Социология семьи. М., 1998
22. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В., М., 1998. Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко- демографический аспект. Ташкент., 1998.
23. Бедный М.С. Демографические факторы. Здоровье. Москва.
24. Байко В.В. Рождаемость: Социально-психологические аспекты. М., 1985.
25. Белова В.А., Дарский Л.Е. Статистика мнений в изучении рождаемости. М., 1972.
26. Борисов В.А. Перспективы рождаемости М., 1976.
27. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов М., 1999.
28. Боярский А.С. Валентей Д.И. Кваша А.Я. Основы демографии М, 1980.
29. Буриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. Ташкент, 1991.
30. Волков А.Г. Семья-объект демографии М., 1986
31. Вопросы воспроизводства населения и демографической политики. М., 1987.
32. Городская и сельская семья М., 1987.
33. Дарский Л.Е. Формирование семей. М., 1972.
34. Демографический анализ рождаемости М., 1974.
35. Демографические прогнозы. М., 1973.
36. Демографический-энциклопедический словарь. М., 1985.
37. Демография семьи. Ташкент, 1980.
38. Демографическое поведение населения. Ташкент, 1987.
39. Карахаков М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. Ташкент, 1983.
40. Козлов В.И. Этническая демография М., 1977.
41. Максакон Л.П. Миграция населения Республики Узбекистан. Ташкент, 2000.
42. Мулладжанов И.Р. Демографическое развитие Узбекской ССР. Ташкент. 1983.
43. Миграция населения. Ташкент-1981.
44. Население мира. М., 1989.
45. Народонаселение мира 1998. ООН. 1999.
46. Основы теории народонаселения. М., 1977.
47. Пресса Р. Народонаселение и его изучение М., 1966.

48. Переденцев В.И. Какие мы? Сколько нас? М 1989.
49. Развития населения в трудоизбыточном регионе. Ташкент 1989.
50. Региональные демографические исследования. Ташкент. 1978.
51. Рождаемость: Проблемы изучения. М., 1976.
52. Рождаемость и её факторы М., 1968.
53. Раждемость: социологические и демографические аспекты. М., 1988.
54. Система знаний о народонаселении. М., 1976.
55. Семья и дети. М., 1982.
56. Семья и её функции. М., 1975.
57. Убайдуллаева Р.А. Шодиев Р. Особенности воспроизводства населения в республиках Средней Азии. В кн. Население Средней Азии. М., 1985.
58. Управления развитием населения. Ташкент. 1985.
59. Урланис Б.И. История одного поколения. М., 1968.
60. Урланис Б.И. Народонаселения: исследования, публицистика. М., 1976.
61. Урланис Б.И. Эволюция продолжительности жизни. М., 1978.
62. Шелестов Д.К. Демография: История и современность. М., 1983.
63. Шелестов Д.К. Историческая демография. М., 1987.

Боснишга рухсат этилди 8.08.2001. Ҳажми 4,25 босма табек.
Бичими 60x84 1/16. Адади **600** нусха. Буюртма **388**.
М.Улунбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

